

I. könyv

... amelyben megelevenedik a régi és a kevésbé régi múlt, amelyben barangolhatunk az ezer évvel ezelőtti hernádi tájakon, találkozhatunk hajdan volt elődök neveivel, mindennapjaival úgy, ahogy azt Czagányi László történész az „Elfelejtett hernádi hétköznapiak” szerzője kikutatta és leírta.

A természetföldrajzi háttér

Földtörténeti - geológiai - jellemzők

Hernád az Alföld nagy tájegységén belül a Duna és Tisza völgye között fekvő „Duna-Tisza közti Hátság” északi részén terül el. Az Alföld alapját — mint ismeretes — mélybe süllyedt paleozoos és mezozoos röghegységek alkotják. Egykori létükre a környékünkön végzett mélyfúrások kiváló bizonyítékot nyújtanak.(...)

A pleisztocénben lesüllyedő röghegységek helyét a Pannon-tenger foglalta el, ami tengeri üledékek lerakódásával járt. A pleisztocén végén ÉNY-DK-i irányú törések keletkeztek, majd a nyomunkban kialakult süllyedékek ugyancsak feltöltődtek.

Ebben később az ős-Duna játszotta a vezető szerepet, mely a negyedkor idején a Visegrádi kaput áttörve hatalmas hordalékkúpot épített ki. A folyó legyezőszerűen DK - D-i irányban változtatta folyásirányát, illetve medrét.

A felmelegedési időszakok talajképződési folyamatai és a lösz keletkezését eredményező jégkorszaki porhullások mellett a talajviszonyok kialakulására a pleisztocén utáni történések voltak nagy hatással. A felszín nagy egyenletlenségei az utolsó löszhullás idején egyenlítődték ki, mely így igen enyhe mértékben vált hullámossá. Az utolsó eljegesedést követően az egyre inkább nyugati irányban mozgó Duna már felvette mai, ÉD-i folyásirányát. Óholocén kori ágát a Duna-Tisza közti Hátság peremétől Dunaharaszti-Ócsa-Kunszentmiklós irányában ma is jól megkülönböztethető alacsony ártéri szint jelzi, melyet ÉNY - DK-i irányban rendeződött alacsony part menti dűnék tagolnak lapos medencékre. Az ócsai Nagyturján pl. e lapos részeken lezajlott szerves feltöltődésnek köszönheti létét.

Jóllehet a Duna a jégkorszak végén, illetve a holocén - a jelenkor - kezdetén, kb. 10000 évvel ezelőtt már mai nyomvonalán folyt, Hernád és környékének helyzetét, történetét jelentősen befolyásolta a Duna régi ága (holtága), mely folyóvízi jellegét még öt-hatszáz éve is őrizte. Vízét lényegében az 1914-1930 között épült Duna-völgyi-főcsatorna, valamint az 1947-49 körül félig elkészült Duna-Tisza-csatorna (illetve a hozzájuk kapcsolódó belvív-elvezető csatornák) csak századunk elején, derekán tüntették el a térképről.

Visszatérve az óholocén korába, árvizek idején a folyó és holtága mentén vastag homoktakaró ülepedett meg, melyet a víz elvonulása után viharos, ÉNY-ről DK-re fújó szelek fúttak ki a széles ártéri sávokból a Duna-Tisza közti Hátság hordalékkúpjára, létrehozván az általunk is jól ismert homokbuckák Tiszáig nyúló láncolatát.

E homokbuckák között - a homokos löszön - csernozjom jellegű talajok alakultak ki, a

beerdősödött buckákon pedig humuszos homok és rozsdabarna erdőtalajok, míg a mozgó buckák lepelhomokot hagytak hátra.

Miután a homokot elfújó viharos szelek a völgyeket tovább mélyítették, helyet találtak maguknak a magasabb részéről eredő, hóolvadások idején felduzzadó vízfolyások. Ezeknek esetenként kereszt irányú buckák álltak útjába, ilyenkor kisebb — nyáron leginkább kiszáradó — időszakos tavak alakultak ki, medrük alatt pedig réti szolonyec stb. talajok jöttek létre. Ahol e völgyekben a kellő nedvességet adó szabad vízfolyás biztosítva volt, réti talajok keletkeztek.

A futóhomok képződésének harmadik — utolsó — szakasza a 17-18. század volt, amikor a török támadások következtében elpusztult falvak területét hosszú időn keresztül kizárólag legelőnek hasznosították, az erdőket pedig szinte teljesen kiirtották. A kopár bucka ilyenkor újra megindult, majd az ismét megtelepedő füves növényzet hatására felszínén vékony humuszréteg alakult ki. Az eltemetett rozsdabarna erdőtalaj a gyenge humuszréteg alatt gyakorta megtalálható. (...)

A hernádi földek nagyobb részét holocén kori futóhomok borítja, két ÉNY-DK-i irányú keskeny öntéshomok sávval. Mellettük három kisebb foltban ugyancsak jelenkori kötött homok figyelhető meg.

Domborzata, vízrajza, éghajlata és talajviszonyai

A táj képe a vázolt földtörténeti korszakokban sokat változott. Az eredetileg mély fekvésű, lápos réti talajok a futóhomok alatt egy-két méterre konzerválódtak, aminek a nedvesség tárolása, illetve a növénytermesztés szempontjából van fontos jelentősége.

Hernád domborzata a földtörténeti tényezőkkel, nevezetesen a — néhány kivételtől eltekintve — ÉNY-DK-i szélirányú buckák kopásával és a köztük lévő völgyek feltöltődésével összefüggésben enyhén hullámos. Az átlagos tengerszint feletti magasság 124 méter, legmagasabb részén — a ma Pusztavacs Rákóczi-telep néven ismert Hernádi Buckáknál — emelkedik csak 140 m-re a tengerszint fölé, legalacsonyabb részein 119 m. (...)

Hernád területén állandó vízfolyás nincs, de az 1960-1970-es évek térképein még jól látszik a Lánegyártól DNY-ra, a bekötőúttal párhuzamosan elterülő, már akkor is jelentéktelen vízmennyiségű Hernádi-tó, a körötte fekvő nádasokkal, zombékos, öntözésre alkalmatlan területekkel, ám napjainkra már ez is kiszáradt. (...)

Az előbbieken vázolt természetföldrajzi helyzet okozza, hogy a hernádi földterületek jelentős része nagyon rossz minőségű termőföldből áll. Erről a helytörténeti kötet a tsz-monográfia összegzését idézi:

Hernád földterületének tehát mintegy 22 %-a alkalmas legelőgazdálkodásra, 19 %-a szőlő- és gyümölcsstermesztésre, 59 %-a pedig szántóművelésre. A rétek és legelők 90 %-a jó termőképességű, a szántóknak azonban csak 8-14 %-a jó vagy kiváló, 5- 10 %-uk közepes, a többi

gyenge vagy rossz minőségű.

Régészeti kultúrák Hernád környékén

Hernád nem tartozik a régészeti szempontból kellően feltárt községek közé, ezért érdemes — sőt szükséges — figyelmet fordítanunk a vele határos falvak régészeti emlékeire is.

A kései rézkorban, a Kr. e. 3. évezred utolsó harmadában virágzó péceli-bádeni kultúra embere az első, aki - mai ismereteink szerint - megtelepedett ezen a tájon. A gyóni Disznójárás területén a péceliekhez, tőlük nem messze, a Pap-hegy területén a korai bronzkor (Kr. e. 2300-2000) nagyrévi kultúrájához tartozó emberek jelenlétét bizonyítják leletek.

A vidék a középső bronzkor idején (Kr. e. 1800-1600) vált sűrűn lakottá. Ennek a földművelő népességnek a szomszédos Vatyapusztán 1905-1906 körül feltárt és 1909-ben publikált 364 síros urnatemetőről Kada Elek adta a vatyai kultúra nevet. E nép életében — miképp a fejlett talajváltó gazdálkodást folytató nagyréviéknél is — központi szerepe volt a földművelésnek. A vízhez közeli magaslatokon, buckákon sorakozó gödörlakások alkotta telepek hosszú helybenlakásról tanúskodnak, ami paraszti életmódjukkal függ össze. A telepek környékén talált elszenesedett magvak (búza, árpa, borsó, köles) a növénytermesztés fontosságára, az állatsontok hulladékai pedig arra utalnak, hogy a súlypont a vadászatról, halászatról a háziállatok (juh, kecske, szarvasmarha, sertés) tenyésztésére tevődött át. Gazdálkodásukra jellemző, hogy nemcsak a szarvasmarhát, hanem a lovat is felhasználták igavonásra, s kiváló bronzeszközöket és kerámiákat készítettek. Az egyik Vatyán előkerült cserép a Maros torkolatának vidékéről, egy dabasi bögre a Dunántúlról való, vagyis kereskedelmi kapcsolatban álltak a távolabbi vidékek népeivel is.

Életük mégsem volt felhőtlenül békés! A relatív túlnépesedés miatt a szántók, legelők birtoklása konfliktusokat idézett elő, ezért néha egyes telepek (pl. Sarlósár) lakói védelmi céllal földsáncsal vették körül magukat. Telepeik és temetőik (hamvasztott halottaik maradványait lapos koronggal fedett nagy — néha méteres — cseréppurnákban temették el) sűrűn előfordulnak környékünkön, Vatyán kívül pl. Gyón, Alsódabas, Sári, Kakucs — s a körzet legtöbb községének — határában is.

A kései bronzkori halomsíros kultúra népének (leleteiket ismerjük pl. Dabasról) megjelenése idején tűnnek fel a bronz raktárleletek — s ezek között a fegyverek is —, melyek eltérő életmódjukra is rávilágítanak. Az átvonulásokat követő mintegy fél évezredet a leletek hiánya jellemzi, majd a Kr. e. 550-250 körüli időkből a gyóni Pap-hegyen a szkíták, Kr. e. 250-100 tájáról Újhartyán határából a kelták hagyatékát őrizte meg a föld.

Táborfalva, Pusztavacs, Csévharaszt, Újhartyán, Gyón, Dabas határában az Kr. u. 1-4. század szarmata telepeire, temetőire van bizonyíték. A Pannónia provincia megalakulása utáni évtizedekben a Duna innenső oldalán az iráni eredetű jazigok, 270 körül rokonaik, a roxolánok népesítették be — mint látjuk, ugyancsak sűrűn — a vidéket. Letelepedésüktől Róma Pannónia dákok elleni védelmének biztosítását várta, ámde a következő századok igencsak bővelkedtek a

szarmaták dunántúli betöréseiben, s a rómaiak alföldi büntető hadjárataiban. E hadjáratok — és a békés időszakok kereskedelmi kapcsolatai — során különféle római termékek (üvegedények, „terra sigillata” díszkerámiák pl. Kakucson, Inárcson, Ócsán) és pénzek kerültek vidékünk szarmatáinak tulajdonába.

Nos éppen utóbbiak, nevezetesen az ebből a korszakból származó római bronzérmek — (...) — Hernádon is felvetik a szarmaták jelenlétének gyanúját, mely közel fél évezredes itteni életük és sűrű településhálózatuk ismeretében természetesnek is tekinthető, noha ennek a régészeti irodalomban nincs nyoma. Főleg az a több mint fél tucat szórványérem veti fel ezt a kérdést, melyekről csak annyit tudunk, hogy a 1960-as években szántás közben kerültek elő a hernádi határból. De erre utalnak azok a 2-3. századi dénárok is, melyeket — (...) — a hernádi avar temető leletei között jegyezték fel a század elején, bár ez az avarok sírjaiban is sokszor megfigyelhető. E pénzek általában a szarmaták sírjainak kirablásával került a birtokukba, hogy utána afféle Kharón-pénzként vigyék magukkal a túlvilágba. Azt viszont, hogy ezek még másutt vagy már a hernádi lakhelyükön talált szarmata sírokból kerültek hozzájuk, egyelőre megállapítani nem lehet, hiszen a szarmaták temetői mindeddig nem kerültek elő a község területén. (...)

A szarmaták életének nyugalalmát a népvándorlás viharos eseményei zavarták meg, melyet az Alföldet északról és keletről átölelő földsánc, a Csörsz-árka megépítésével sem tudtak kivédeni. E korszak germán emlékei szintén előfordultak a közelben. Korábban a régészek úgy vélték, hogy a vandálokhoz köthető annak a lovával és fegyvereivel együtt 333 körül eltemetett katona (vasból készült kúpos, bordázott pajzsdudort, kétélű, vércsatornás vaskardot, lócsontok közt cserépedényt tartalmazó) sírja, melyet Újhartyánban tártak fel, ahol a vásártéren is előfordultak germán leletek. E lovassír germán voltát a kutatók azonban újabban megkérdőjelezzik, s a sírleletet óvatos becsléssel a császárkori barbár vagy határozottan szarmata etnikumhoz kötik.

A hernádi avar temető

A régészeti irodalomba Hernád neve 1901-ben került be, amikor az Archaeológiai értesítőben megjelent dr. Éber László írása a hernádi avar temetőről. Ez a félelmetes lovas-nomád nép, mely először alkalmazta a — puha talpú csizmáiknak megfelelően lekerekített ívű — kengyelt, miáltal hátrafelé is pontosan tudtak nyilazni, két nagy hullámban szállta meg a Kárpát-medencét. Első csoportjuk Baján kagán vezetésével 568 táján jelent meg vidékünkön. Préseléses technikával készített vereteikre a növényi jelképek (akantuszos stílus), fegyverzetükre a keskeny íj és az egyenes kard volt jellemző. őket 670 körül követték a „kései avatok” törzsei, akiknek öntött technikával készült vereteit az állati (griffes-indás) jelképek, fegyverzetüket pedig a széles íj és szablya jellemzi. Mint a kettős honfoglalás hipotéziséből közismert, László Gyula bennük az onogurokat, illetve a magyarok elődeit vélte felfedezni. (...)

Éber leírása szerint az 1890-es évek végén Szabó József hernádpusztai majorjától keletre mintegy 40 csontvázra leltek a talaj szőlő alá fordításakor, anélkül, hogy „egyéb leletek iránt figyelemmel lettek volna”. Később újabb hat hold szőlő alá fogása közben megint előkerültek avar leletek (9 agyagedény, őrlőkő, vaspenge). Dr. Éber ezért 1900 tavaszán ásatást végzett, melynek során 7 sírt (mellékletei között agyagedényt, bronz fülönfüggőt, dinnyemag alakú üveggyöngyöt stb.) tárt fel. További földmunkáknál újabb fülönfüggők, gombok, vascsat, ezüst borítás nyomait őrző korongok és egy sajátos — ismeretlen célúnak minősített — 8,0 x 2,5 cm-es csonttárgy került elő, így Éber ősszel megint Hernádra látogatott és 21 új sírt ásott ki.

Az első 40 sírról tehát csak annyit tudunk, hogy csontvázak voltak benne, antropológiai jellegüket és mellékleteiket nem ismerjük. Éber a 7 majd 21 sírnak viszont csak a mellékleteit írja le, amihez hozzá kell számítanunk azt a két (a 9 agyagedényes és sajátos csontlemezes) leletegyüttest, amit az ásatások előtt és közben vittek a múzeumba. Tehát — jóllehet az irodalom általában 61 sírt említ — a temető feltétlenül ennél több sírból állt. További gondot okoz, hogy nem ismerjük a temető térképét, a sírok tájolását, a csontok antropológiai jellegét. Éber szerint a 11. sírban találtak egyedül érmeket, azonban ez sem segít az avar anyag korának meghatározásában, mivelhogy Lucius Verus (161-169) és Septimus Severus (193-211) dénárjairól van szó, melyek nehezen kapcsolhatók az avarokhoz. Ezek az érmek inkább rokoníthatók azokkal a szórványleletekkel, melyeket a szarmatákkal hoztunk — koruk alapján — kapcsolatba. (...) Újabb szórványok előkerülése sokat segítené az avar temető korának meghatározásában, a tudományt és helytörténeti ismereteinket is gazdagítaná! További kérdéseket vet fel az is, hogy a mellékletek a korai avarokra jellemzőek, a tíz kötetes Magyarország története c. munka első kötetének térképe Hernádot a jelentősebb kései avar temetők között ábrázolja. Az ellentmondás azonban feloldható, hiszen a két korszak határán (670-700) egy átmeneti vagy középvavar korszakkal is számolnunk kell! Ennek három évtizede alatt, a 670 körül Kárpát-medencébe érkező (kései avarnak vagy onogurnak vagy korai magyarnak tartott) népesség megjelenése idején ti. továbbra is készítettek és viseltek préselt vereteket. Reméljük, hogy a hernádi avar temető(k) pontos korszakolását is megoldja egyszer a régészet. Ez nem a mi feladatunk, ehelyütt mindössze arra vállalkozhatunk, hogy Éber leírása alapján a leletek főbb csoportjait vázlatosan bemutassuk.

A férfiak 14 sírjának nagyobb részében fegyveres harcosok nyugodtak. A legszebb — 45 cm hosszú, 2,3 cm széles pengével és 8 cm hosszú, 1,5 cm széles markolatnyúlvánnyal kovácsolt — vaskardot az első, a kifejezetten szúrásra való — 24,5 cm hosszú — vastórt a negyedik vitézzel együtt temették el; pengetőredékek és a 9. sírban talált vaskéshez hasonló pengék a többi harcos sírjában is megmaradtak.

A 4. sír őrizte meg a — különféle falemezek és inak összeragasztásával több elemből összeállított — reflex-vagy visszacsapó íjat merevítő csontlemezeket, melyeken kerek bevágások voltak

(bizonyára a felhúrozáshoz). A reflexíj a pusztai népek — később a besenyők, magyarok, kunok, tatárok — jellegzetes, kiváló hatékonyságú fegyvere volt. Egy-egy nyílcsúcsot az 1. és a 20., hármat a 14. sz. sír tartalmazott. A 3-szárnyas éllel kovácsolt vas nyílcsúcsokat hegyes nyéllal erősítették a fa nyílveoszőre — a rozsdarétegben ennek nyomai jól látszottak —, a 14. sír egyik nyílcsúcsa volt csak köpüs kiképzésű. Ugyancsak majdnem minden csontváz mellett egy vagy több, négyzet, líra vagy — a hernádi sírmezőre kiváltképp jellemző — trapéz alakú vascsat konzerválódott a homokos talajban.

A veretes öv a nomád népek fontos társadalmi rangjelzője, nemzetségjele volt — írja László Gyula —, a veretek számának pedig, miként az elhunyt mellé helyezett nyílveoszőnek is, feltehetőleg rangjelző szerepe lehetett.

A 3-4. sírban kisebb-nagyobb, egyszerű kiképzésű, bronzból préselt kettős szíjvégek maradtak meg. A leggazdagabb — 8 darabból álló — vereteket a 2. sír tartalmazta. A bronzból préselt lemezeken még jól látszottak az ezüstözés vagy aranyozás nyomai. A nagy és kis szíjvégeket egy-egy nagyobb és kisebb gyöngysor keretezte, a középső részt mindegyiken stilizált fa (?) ábrája töltötte ki, a mellettük talált félhold alakú boglárók gyöngykeretét pedig inda- és szalagdíszek. Jellegzetes, más-más motívumok díszítették a 3. és a 4. sír négyzet alakú boglárait, s figyelemre méltóak az 1. és az 5. sír bronzlemezeinek meanderes díszítései is.

A nők sírjai között a 12. sz. volt a leggazdagabb, melynek legszebb melléklete a bronzból készült fülönfüggő-pár. A szélein megvastagodó nyílt karikájukon bronzsodronyon sötétkék üveggyöngyök függtek. Ehhez hasonló volt a 15. sír függője, a 13.-ban a karikához bronzból készítették a gyöngyöket, a 6., 8., 17. sír függője viszont csak egyszerű nyílt karikából állt. Ezeken kívül (6., 15. sír) agyagból készült orsógombokat, vaskarikákat, — pengéket és csatokat temettek a nők mellé. A férfisírokhoz hasonlóan náluk is előfordult egy-egy cserépfazék, korsó — a 15.-ben egy négyzet alakú szájjal készített füles bögre —; a 8. sírban egy 7,5 cm hosszú, trapéz alakú, átfúrt végű, homokkőből való fenőkő; több halott mellől bronzból készült gombok és más ruhadíszek kerültek elő.

A leírtakból is kitűnik az a sajnálatos tény, hogy a temetőt csak hiányosan, és a régészettudomány fejlődésének egy korai fokán tárták fel. Vázlatos áttekintésünk egy kicsit figyelemfelkeltő szándékkal íródott. Részint a szakemberek számára, akiknek a tudományosság mai fokán talán érdemes lenne újból megvizsgálni a hernádi leletek anyagát — s korrigálni esetleges tévedéseiket is —, részint a hernádiak, akik az egykor elkallódott vagy azóta előkerült (általunk leírtakhoz hasonló szórványos) tárgyi emlékek közkinccsé tételével ugyancsak segíthetnek a felvetődött kérdések megválaszolásában.

Hernád és környéke a középkorban

A Hernád környéki falurendszer kialakulása

Jóllehet a különböző korú avar leletekkel számos környékbeli faluban találkozhatunk, a helytörténeti monográfiák azon állítása, miszerint Dabas és vidéke az egész avar korban sűrűn lakott

volt, egy részük valószínűleg megérte a magyar honfoglalást, s közjük keveredve a 10. század végére elmagyarosodott; és ez szolgáltat magyarázatot arra, hogy e tájról hiányoznak a honfoglaló magyarok leletei, teljességgel megalapozatlan — mutat rá a gyóni Pap-hegy 10-11. századi magyar köznépi temetőjével foglalkozó tanulmányában dr. Kovács László. E kritikai észrevételt nem kérdőjelezi meg dr. Simon pap-hegyi ásatása sem, aki az említett köznépi temetőhöz tartozó gyermeksírok közelében korai avar harcost talált, hiszen a két temetkezés között több évszázad távolság van.

Ennek ellenére valóban szembetűnő, hogy Dabas és Hernád egyaránt — az 1834-ben elsőként ismertetett honfoglaláskori anyag lelőhelye — Benepusztá, és az Árpád leszármazottjai közé tartozó Üllő, Taksony (közben Tass) és Solt szálláshelyeire utaló falvak négyszögén belül, tehát a honfoglalók szállásterületének közepén fekszik, de a honfoglalók jelenlétére alig (vagy nincs) bizonyíték. A Gyónon, Alsó- és Felsőpakonyon, Pótharaszton feltárt, köznépi sírokból álló, 10. sz. második s inkább a 11. századra keltezett magyar temetők minden esetre azt bizonyítják, hogy a vidék korán (az írásos említést jóval megelőzően), valamikor az államalapítás évtizedeiben települt be. (...)

Ahhoz, hogy Hernád középkori fejlődésének jellegzetességeit értékelni tudjuk, érdemes áttekintenünk a vele határos települések helyzetének alakulását. Korai falvaink lakói között — mint ismeretes — a szolga (servus), a felszabadított szolga (libertinus), a szabad paraszt (liber) és a várispánsági szervezet felső rétegéhez tartozó várjobbágy (iobagiones castri) egyaránt képviselve volt.

E falvak egy részét közvetlenül a királyi birtokhoz csatolták, és kezdetben egy bizonyos szolgálat ellátására kötelezték. Sári 1352-ben, Ócsa — ahová Hernádi Kathlen költözött — 1388-ban is királyi birtok, Örkény pedig — melyet a király Borosjenői Pálnak adott, ő azonban megfélekedett az oklevél megerősítéséről — Zsigmond döntése folytán a királynéi uradalom fennhatósága alá került. Ismerjük néhány királyi birtokhoz tartozó falu szolgáltatásait is. Lehetséges, hogy Dabas a királyi dobosokról kapta a nevét (1264: Babas), a Bugyi és Némédi között fekvő Tárnok (1277: Tawarnuc) az élelmiszerek tárolásával megbízott tárnokok faluja, a velük szomszédos hírnökök földje (1268) pedig a királyi törvényszolgáké volt, bár az a tatár pusztítás óta lakatlanul állt. IV. László 1280-ban Vacson kiállított oklevelében arról intézkedett, hogy Antal és Fuldricus comest ne ítéljék el a Tördemicen lakó (1280: Turdemech) királyi márcadók ellenében. A Vacs és Hernád melletti Tördemic lakói tehát márc, vagyis méhser készítésével járultak hozzá a királyi udvar ellátásához.

A 13. század végén a királyi birtok azonban már bomlás állapotában volt. IV. László néhány hónappal később Tördemicet Vaccsal együtt eladományozta az Igmánd nembéli András fia Miklós és Miklós fia Lőrinc családjának. Az új birtokosok aligha elégedtek meg az uralmuk alá került

népek csekély — egynemű — szolgáltatásaival, de a terhek fokozása oda vezetett, hogy a jobbágyok (élve a szabad költözködés jogával) elhagyták a birtokot. Tördemic pár évtized múlva (s később mindig) már lakatlan pusztaként jelenik meg. Más kérdés, hogy Lőrinc vajda sem sokáig élvezte birtokait, mert a Borsa Kopasz vezette lázadásban való részvétele miatt (feltehetőleg) Károly Róbert elkobozta tőle, és a Szántai Kolos családnak adományozta.

A nemesi vármegye kialakulását megelőző időszakban térségünk falvai Fehérvár várispánságához tartoztak. Az egyházi nagybirtok kialakulása közben (gondolok itt az ócsai apátság, Ócsa környékén a csúti rendház földjeire, ennek közelében a keresztesek, majd fel egészen Taksonyig a szigeti apácák birtokaira) a királyi birtokhoz hasonlóan az ispánsági birtok is bomlásnak indult. Ezzel függ össze, hogy Fehérvár várjobbágyai közül a Némedin lakó (Neueg-i) Benedek 1268-ban, a Varsányon élő Mácsa (Macha) 1269-ben önként vállalták, hogy a szigeti apácák jobbágyságára adják magukat.

Az ugyancsak fehérvári várjobbágyok másik képviselője, Inárcsi Jakab négy fia velük szemben — azzal az indokkal, hogy földjük a tatárok pusztítása óta elhagyatott, elszegényedtek, s nehogy földjük elhagyására kényszerüljenek — 1263-ban felmentést kértek kötelezettségeik, a fehérvári ispán szállásáról való gondoskodás teljesítése alól. V. István meg is hallgatta a kérést, és a katonáskodó (tisztes) várjobbágyok rangjára emelte, majd 1271-ben — hűséges szolgálatuk jutalmául — nemesítette őket, nekik adományozván egyúttal Inarch-ot is. Mivel — atyja emlékére hivatkozván — ezt IV. László is megerősítette, Inarch-i Pál, Tamás, Feney és Omb (feltételes szabadságot biztosító) várjobbágyi állapota végleg megszűnt. Az 1275. évi oklevél szerint ui. a négy fiú a királyi szerviensek, azaz a nemesek sorába került, ami a teljes szabadság elérését jelentette számukra és utódaik számára is.

A jobbágyok kezdetben a határban elszórt üléseiken (sessio) éltek, s a kialakuló köznemesség családjai is gyakorta verték fel szállásaikat a királyi vagy ispánsági földekből kihalított magánbirtokaikon. Ilyen tanyaszerű szálláshely lehetett Tivadar- vagy Gyoldasföldje is. A gazdálkodás fejlődése és a népesség szaporodása következtében ezek az apró falvak hamarosan életképtelenné váltak, s lakóik beköltöztek a templomok körül tömörülő falvak belső telkeire. A pusztásodást nemcsak gazdasági okok, hanem háborús események is elősegítették. Erre utal az inárcsi oklevél is, s mint láttuk, a tatárok miatt néptelenedett el a tárnokok és a hírnökök faluja Bugyi környékén, Hernádtól nyugatra pedig Zádogegyház (Zadogeghaza deserta eclesia).

Az egyre sűrűsödő oklevelek arra is rámutatnak, hogy a tatárok pusztítása korántsem volt totális vagy végzetes. Kezdetben bizonyára Tivadarföldje is lakott volt — erre utal, hogy templom állt rajta —, Inárcsot pedig 1263-ban még kicsinyke falvak láncolata vette körül (két-két Kemey, Guun, Toton, továbbá Fancsal stb.), melyek Makkai László szerint bizonyára liber parasztok falvai (villa) voltak. Egyházi fennhatóság alá kerülvén ezek később elpusztásodtak, de több olyan — első

említéskor már lakatlan — hely van, melyről (Hernádnál Hetény, Inárcsnál Csíkos) ma már nem állapítható meg, hogy miként és miért is jutott a puszták sorsára. E folyamatok során végül megszilárdult a telekszervezet. A nemesi és a jobbágytelek egyaránt belső telekből és hozzá a határ különböző pontjain csatlakozó, kettős, hármas nyomásban, földközösségben művelt szántókból és egyéb haszonvételekből (rétekből, legelőkből, erdőkből, tavakból stb.) állt.

Térségünkre a várjobbágyi eredetű kismemesség falvai a jellemzőek. Ezek közé tartozott Hernád, Vatyá, Gyón, Dabas, Sári és később Hartyán is. A népesség szaporodása következtében ezekben a falvakban a kismemesség hamarosan túlsúlyba került, s egy részük paraszti nivóra süllyedt. A földért és (a térségben a természeti adottságok következtében domináns szerepet játszó állattenyésztéssel összefüggésben) a legelőkért, kaszálókért folyó harc során — az ugyancsak egyre kisebb darabokra osztódó jobbágytelkeken — a jobbágyság jelentős része elszelléresedett vagy kiszorult e falvakból. Vatyán és Sáriban csak néhány köznemes család osztozott a földön, itt mindvégig találunk többkevesebb jobbágycsaládot, Hernád, Inárcs, Bugyi stb. azonban kizárólag köznemesek és zsellérek (kuriális földön ülő parasztok) falujává vált a 15. században. (...)

A 14. századi Hernád fejlődésének jellegzetességei

1388. augusztus 7-én, amikor Pest és Pilis megyék közgyűlésén István nádor ítéletet hozott egy hernádi birtok megosztása ügyében, Hernád már a népes köznemesi falvak megszokott hétköznapijait élte.

Az 1388-1416 közötti időből megmaradt tíz oklevélből mintegy 30 hernádi kismemest ismerhetünk meg név szerint. Valamennyien Hernádi (de Hernad) nevet viselnek, többnyire apjuk nevével (László fia István) azonosítják magukat, ragadványnév még csak a hernádi Bogár családban fordul elő. (...)

Bizonyára nem véletlen, hogy 1388-ban a nádor ítélete kellett ahhoz, hogy egy látszólag egyszerű örökösödési ügyet rendezzenek. Minden jel arra mutat, hogy Empse halálával a klán legtekintélyesebb ága halt ki fiágon, aki eddig a templom feletti kegyúri jogokat gyakorolta, ui. Tamás kanonok — a kijelölt királyi emberek jelenlétében — a templom patronátusának jogát is átadta az örökösöknek. Bonyolította a helyzetet, hogy leánya, Kathlen birtoktalan emberhez ment nőül, így jogot formálhatott arra, hogy az őt törvényesen megillető leánynegyedet ne pénzben vagy ingóságban, hanem földben adják ki neki. Az október 3-án tartott beiktatáson Kathlen lánya — az ócsai királyi birtokon lakó — Erzsébet csak a leánynegyed felét vette birtokba, másik fele húgát illette meg. Mivel Erzsébet férje Hernádi Pál fia Péter volt, sógora, Dénes szükségszerűen hozzájárult a döntéshez, de nem emelt kifogást ellene a többi hernádi birtokos, Balázs fia Tamás, László fia István és — valószínűleg besnyői vagy inárcsi eredetű — Karachon fia Mátyás sem, tehát

még teljes volt a rokonok közötti egyetértés.

A másik jelentős birtokosztályra 1409. január 22-én a budai káptalan előtt került sor. Itt Pál fia Dénes intézkedett atyja nővére (Hernádi Jánosné) gyermekeinek örökségéről. A birtokrészen két fiú (János fia Márton és Péter) valamint négy nővére osztozott, akik valamennyien a környező falvak kishemeseihez (Harkyani János fia Antalhoz, Inarchi István fia Tamáshoz, Bwdi Antal fia Gellérthez, Dabosi István fia Bolgár dictus Péterhez) mentek nőül. Az örökség tárgyát képező két jobbágytelek anyai ágat megillető jogon (*maternis iuribus devolutis*) történő megosztása során a belső telket a két szomszédos fundus (Balázs fia Tamás és Fábían telke között) megnevezésével határozták meg. A tartozékok körüljárásakor a hernádi Szent Kereszt-templom közepétől, az ablaktól (*fenestra*) indultak el, ami igen gyakori eljárásnak számított ekkoriban. A templomtól délre a Szepes- és István-rétje nevű földekhez, a Tövis nevű berekhez, végül Hetény irányába a Cseh-rétje nevű helyhez, valamint az erdővel övezett Kun-hegyhez értek. Döntésük szerint a telkekhez tartozó földek harmadának fele Bwdi és Dabasi tulajdona lett, másik fele a többieké, a gyümölcsöst azonban Dénes saját használatára tartotta fenn.

A két oklevél lehetővé teszi a korabeli falu néhány sajátosságának felvázolását. A falu középpontjában a templom állt, ennek két oldalán sorakoztak a belső telkek, rajta a jobbágyok és a nemesek (kurián álló) udvarházaival. E házak bizonyára az alföldi parasztházakra jellemző vályogépületek voltak. A kőépület ekkor még ritka, a Pakonyiak pl. 1418-ban Zsigmond királytól kértek engedélyt erődítmény építésére, ami alighanem kőházat jelent. Hernádon kőből bizonyára csak a templom épült (mint a romokban ma is látható pótharaszti) vagy téglából (a vacsihoz hasonlóan); e templom romjai még a 19. sz. végén is ott álltak a hernádi pusztán.

A telek meghatározásához elég volt a két szomszéd megnevezése, amiből — a környező falvak számos birtokleírásával összevetve — egyutcás falura lehet következtetni. Az 1388. évi osztály alkalmával és most is a két szomszéddal jelölték a belső telket, amihez a határban ki-ki akkora részt kapott — Hernád határhasználatára jellemző módon *in uno loco et uno anguli* — egy tagban, amennyi a belső telekhez járt. A szántókat nyilván földközösségben művelték, s csak a legelők, kaszálók voltak személyes használatban. Személynévi előtagjuk a gazdálkodás régebbi korszakának emlékét őrzi, amikor még elegendő föld állt rendelkezésre a határban, s szabad foglalással lehetett kihalászni belőle egy-egy darabot, ami aztán később is megőrizte az első foglaló nevét. Más határrészeknek is külön neve volt a faluban (köztük a Kun-hegy bizonyára a tatár-kun dűlész emlékét őrizte meg, mint már jeleztük). A sok rét a jelentős arányú állattartás bizonyítéka. Az itatás vagy a mélyebben fekvő tavakban vagy az e célra épített kutaknál történt, Inárcson, Gyónon, Essőn ismerünk ilyeneket (1452: Kerekkwth, 1478: Dorogkwth, 1385: Méneskwth).

Az oklevelek nemcsak a falu szerkezetéről és a határhasználat módjáról adnak tájékoztatást, hanem a demográfiai viszonyokról is. Pál fia Péter tehát Erzsébet révén az Empse-vagyon és a

kegyúri jogok arányos részét is megörökölte. Ez fontos feladatokat (a templom karbantartásáról való gondoskodást, a pap utánpótlásának megszervezését stb.) és jogokat is biztosított, a kegyurat megillette a külön hely a templomi szertartásokon, s nem a templom melletti temetőbe, hanem a templomban temették el. Ez magyarázza a vele kapcsolatos jogok pontos elhatárolását.

A döntéshez hozzájáruló helyi birtokosok közül Karachon fia Mátyás és László fia István több esetben nem fordul elő az írásokban. Az utóbbit valószínűleg azonosíthatjuk azzal a László fia Istvánnal, aki Hetényinek (de Heten) nevezte magát 1341. április 26-án, amikor Dabasi István fia Márkkal együtt — a Bicskeyek és más kismemesek társaságában — tanúskodott egy tápiószecsői ügyben. Lehet tehát, hogy ő volt a határban említett Hetény birtokosainak lezármazottja, s ezért használta eleinte ezt a nevet (mellyel többet a középkor folyamán nem találkozunk); mivel azonban a század vége felé beköltözött a templom körül sűrűsödő Hernádra, ettől kezdve Hernádról nevezte meg magát. Ezt sejthetjük abból is, hogy később a hetényi részeken is birtokos Figediné Hernádi László fiai utódjának tartja magát.

Hernádi Tamás fia Balázs és János fia Péter ötvened magával (közte Miklós fia Györggyel) együtt tett esküt a vármegye hatósága előtt 1390-ben, Máté viszont 1411-ben Albertiben, Hernádi Bogár Balázs és Ferenc pedig 1415-16-ban Kolos Jeromosék vacsi beiktatásánál jelent meg királyi emberi minőségben.

Az 1409. évi birtokosztály jól példázza a környékbeli kismemesekkel való házassági kapcsolatokat is, egyelőre azt, hogy az említett birtokosok Hernádon jutottak részekhez. Ez különösen Bwd-i Antal fia Gellért számára birt nagy jelentőséggel, aki ekkoriban igen nehéz helyzetben volt. Tudjuk ui., hogy hűtlensége — Marczali Miklós vajda párttűtőihez való csatlakozása — miatt 1403-ban Zsigmond király jószágvesztésre ítélte őt. Mivel jelentős nagyságú bugyi földjeit elvesztette — ezeket Soroksári Benedek fiai kapták jutalmul —, Gellértet a deklasszáldástól a hernádi örökség mentette meg.

Összegzésül megállapítható, hogy a 14. században Hernád szilárd telekszervezettel jellemezhető, differenciált gazdálkodást folytató templomos falu volt. (...) a század derekán mintegy 10, a második felében legalább 12, a század végén pedig mintegy másfél tucat kismemes osztozott a falu földjén. Tekintettel arra, hogy a hernádi telkek másik része jobbágytelek volt, a jobbágyok és nemesek birtokán élő szolganépek családjainak feltételezett számát is figyelembe kell vennünk; vagyis Hernádot jelentős népességű falunak kell tartanunk. Erre természetesen középkori mércével kell néznünk, mikor is — Szabó István kutatása alapul véve — a 14. század magyar falujára átlagosan 23,7 család jutott. Mivel a falvak 56,8 %-ában ekkortájt csak 1-15 háztartást számoltak, Hernád népessége feltehetőleg meghaladta a korabeli falusi átlagot. Tehát jóllehet Hernád a köznemesi falvakhoz tartozott, melyekre kiváltképp jellemző volt az alacsony családszám, az ötös, hetes szorzóval számolva nagy népesség kialakulásának — mint már jeleztük — számos oka volt

(összefüggésben állhatott sajátos fekvésével, azzal, hogy két forgalmas út között, a vásároshely mellett és a főváros közelében terült el stb.).

Az életkörülmények alakulása a 15-16. században

A századfordulón lezajlott birtokosztályok után Hernádon békésen folyt az élet. Az 1460-as évek második felétől ismét szaporodó oklevelek arra utalnak, hogy ez az idillikusnak tűnő állapot nem tartott sokáig, egy-két nemzedéknyi idő múlva itt is felbukkant a középkori falvak életét keserítő hatalmaskodások, birtokháborítások réme. Ezt részint a birtokok elaprózódása, illetve az adott gazdálkodási viszonyok mellett bekövetkező relatív túlnépesedés idézte elő. A népesedés ütemét sajátos módon tükrözi az Anjou-korban még egynemű de Hernád típusú névadási szokások differenciálódása is. Voltak, akik továbbra is csak a falu nevét (Hernádi) használták, mások ezt kiegészítették valamilyen tulajdonságra utaló (1468:Hayas), foglalkozással kapcsolatos (1466: Baráth, 1477: Thwros), az apa nevéből képzett (1512: Bán, Jánosi, Jakabfy), nemzetiséget (1512: Székely) vagy az előző lakhelyet (1466:Gyollyai, 1512:Wngi, 1492: Bay stb.) jelölő ragadványnévvel, melyek használata már általánossá vált.

Kevés az olyan birtokos, akivel csak békés körülmények között találkozhatunk. Közéjük tartozik Hernádi Bay Benedek és Simon, akik Haraszthy Ferenc beiktatásánál jelentek meg a szomszédok között, és járták körbe az örkényi határt 1491-ben. Nem szerepelnek a konfliktusokban azok a — későbbi defterek szerint is igazolhatóan Hernádon lakó — családok sem, akiknek más faluban is voltak birtokrészeik. Hernádi Bán Gergelynek Péteri környékén (1468), Hernádi Miklósnak (Káposztás)megyeren (1486) voltak birtokai, 1477-ben Gyónon volt birtokrésze Thúros Péternek. E családból birtokai alapján Dabasi előnévvel illeti magát 1512-ben István, Rádai előnévvel 1513-ban Máté, 1520-ban pedig Miklós és Péter nevű fia.

Az elszegényedő családok ezzel szemben hamar szembe kerültek egymással. 1468-ban pl. Gyollyai Bakony György fiai (János és Mihály) akadályozták meg, hogy Hernádi Hayas Ambrus és Dénes elfoglalhassák az őket jogosan megillető hernádi földeket. Az ügy Mátyás király utasítására oldódott meg úgy, hogy fogott bírák (vagyis a két fél által azonos számban kijelölt személyek közös) döntése alapján a birtokot megosztották, és a peres részbe a Hayasokat bevezették.

Különösen veszélybe kerültek azok a — hernádi és főleg hetényi — földek, amelyek tulajdonosai nem — vagy nem mindig — laktak a faluban. 1466-ban Hernádi László utódai: Balázs fia Ferenc, valamint Lőrinc és leánya (özvegy Figedi Lászlóné) tett panaszt, mert Lászlótól örökölt földjeiket Hernádi Baráth Miklós fiai (Kelemen, Lőrinc és Fülöp) elfoglalták. Ország Mihály nádor (figyelembe véve a két fél által bemutatott okleveleket) Baráthékat ártatlanságuk bizonyítása érdekében tisztító eskü letételére kötelezte, a birtokot pedig Figedinének ítélte oda. 1512-ben

Székely (Zekel) Gergely özvegyét (Csemepesi Miklós lányát), Erzsébet asszonyt érte sérelem, mivel hernádi birtokáról Hernádi Péter, Hernádi Jánosy Péter fiai (Pál és Mihály) és Hernádi Wngi István fia Bálint elvitték a szénatermést. A budai káptalan előtt május 24-én kiállított okirat szerint az ügy békésen rendeződött, u.i. az említett birtokosok és rokonuk, János pap őt „teljesen kielégítették”. Erzsébet, aki nem sokáig viselte az özvegyi fátyolt, s Igari Thelegdi Tamáshoz ment nőül, július 14-én — nyilván még előző házasságából származó — fiával, Székely Miklóssal együtt nyújtott be tiltakozást Budán, mivel hernádi birtokát és Hetény (Hethyen) nevű pusztáját Gyóni Miklós, Wathay Pál és mások jogtalanul elfoglalták.

Sajátos, hogy ezekbe az ügyekbe két tanult hernádi köznemes is belekeveredett. Egyrészt Hernádi Péterről van szó, aki az 1489. évi megyegyűlésen az esküdtek közé tartozott, 1494-ben pedig Pest megye szolgabírájaként tett jelentést II. Ulászlónak egy vitás ügy elintézéséről. A vidéki köznemesi karrier csúcását jelentette ez a Hernádiak esetében, ami Péter presztízsét és vagyonát egyaránt növelhette; tudjuk ugyanis, hogy hernádi földjei mellett Pakony (Paka?!), Kakucs és tartozéka, a Fileharaszi-erdő is az ő birtoka volt. Megöregedvén úgy rendelkezett (gyermeké nyilván nem lévén), hogy — a sok jóra tekintettel, amit tőle kapott— rokonára, az előző évi hatalmaskodásban vele együtt említett Hernádi Jakabfy Imre fia Jánosra hagyja összes vagyonát. János, aki Pesten volt plébános, az 1513. évi egyezségben kötelezte magát arra, hogy Pétert eltartja, s halála esetén özvegyének kiadja az őt megillető hitbért.

Hernádi Péter és János egyházi és világi pályán való felemelkedését a tanulásnak köszönhette! Az elemi ismeretek megszerzése már régóta lehetséges volt helyben is, mivel más falvak analógiájára joggal feltételezhetjük, hogy a Szent Kereszt-templom mellett is működött a plébániai iskola. E falusi intézményekben a „lectura” óráin lényegében a latin nyelv (alapszókinccs és nyelvtani szabályok, szövegek olvasása és memorizálása stb.) alapjait, a „cantus”-on pedig énekeket tanultak és liturgiai ismereteket sajátítottak el a tanulók. A tanítást általában a pap látta el, 1453-ban említik pl. a haraszi plébános két tanulóját (duos scolares plebanii ipsius possessionis) egy súlyos hatalmaskodás kapcsán. 1450 előtt Inárcson a pap már világi képzettségű tanítóval (scolasticus), Szerémi János diákkal (Johannes literatus de Sirimio) osztotta meg ezt a feladatot, aki magas képzettségű ember lévén, később a budai királyi kápolna mellett működő iskola tanítójaként az udvari ifjak alapismereti oktatását látta el. Hernádon is van egy közvetett jellegű információ az iskola működésére, erre utal 1546-62 között Borbás — Vacson pedig Márton — „Tanító” ragadványneve a török defterben. János és Péter magasabb iskolákba is eljutott, amit megkönnyített, hogy a környékbéli kisnemesek többsége a Hunyadiak idején már Budán (Inárcsiak) vagy Pesten (Babáldiak) is rendelkezett házzal. Később János plébános pesti lakhelye is lehetőséget teremtett arra, hogy a falusi rokonok a főváros káptalani iskoláiba eljuthassanak, s itt megszerezzék a kor igényeinek megfelelő, világi színezetű, sokoldalú és gyakorlatias jellegű literátus képzettséget. A

literátus (diák) nem tanulót, hanem a kor „általános értelmiségi alapműveltségének” birtokában lévő, iskolázott embert jelentett ekkoriban.

A kisenesség összefogását, s tudásának — presztízisének — növelését az is indokolta, hogy kellő erővel vehessék fel a harcot a más vidékekről származó és az udvar közelébe törekvő birtokszerzőkkel. Közéjük tartoztak a Kenderessyek, akik Hevesből kerültek házassági kapcsolatok révén Gyálra, s e bázishelyről kiindulva hamarosan tucatnyi falu határában szereztek földeket. Hatalmas állatállományuk, malmaik, erdőik, szántóik voltak, ezeken nagyszámú jobbágnép dolgozott. 1451-ben elérték, hogy Mátyás király a hevesi birtokaikat Pest megye hatáskörébe utalta, áruterelő és kereskedő vállalkozásaik zavartalan folytatása érdekében pedig a megyegyűléstől kértek 1500-ban igazolást arról, hogy mint nem nemes emberek az egész ország területén vámmenteséget élveznek. 1463-83 között (a szomszédból származó fehérvári örkanonokkal, Sárly Péterrel, Hunyadi János majd Mátyás király kancellárjával folytatott perek során) megszerezték Essőt, 1520-ban Vacs Ozsvártól megvették az egész Vacs birtokát, 1524-ben Vanya falu és Dánosegyháza-pusztá fele része került vétel útján a kezükre, tehát territóriumuk egészen Hernád határáig húzódt.

A dikajegyzékeken (adójegyzék, dika=rovás) a 16. század eleji Hernád rendkívül alacsony portaszámmal szerepel ugyan, de tudnunk kell, hogy ez nem a népesség csökkenését, hanem éppen ellenkező irányú folyamatok érvényesülését jelenti, mely a társadalmi struktúra átrendeződése közben zajlott le. Nevezetesen úgy, hogy a jobbágyság lassan teljes egészében kiszorult a faluból, s helyüket a földet paraszt módra maguk művelő kisenesek és a néhány módosabb család szolganépei, zsellérei foglalták el.

Hernád élete és pusztulása a török hódoltság korában

Hernád demográfiai viszonyai a török uralom első felében

A két forgalmas út között fekvő Hernád bizonyára korán képet alkothatott a „fenséges Padisah” katonáinak módszereiről, mivel a hadak általában a Duna két partján vonultak Budára, de visszavonulás céljára igénybe vették a Bugyin áthaladó Kun utat s a Hernád mellett elhaladó Kőrösre vezető utat is. 1526-ban és 1529-ben még csak az út menti falvak környékén portyázó csapatok csapásaira lehetett számítani — egyes források szerint 1526-ban Dabas is a tűz martalékává vált —, 1514-től azonban alapvető változás állott be a vidék életében, mivel Buda elfoglalása véglegesnek bizonyult, s a korábban Szapolyai által bírt országrészeket az oszmán birodalomhoz csatolták. A magyar származású, — török frazeológiával — „Aszaf bölcsességű”

Szulejmán pasa Bagdadból az újonnan megszervezett s számos szandzsákból álló beglerbégség (vilájet) székhelyére, Budára telepítette át szállását, majd kezdetét vette az a munka, melynek során a feudalizmus itteni rendjét keleti sajátosságaiknak és fejlettségi szintjüknek megfelelően átszervezték.

Jelentős állomása volt ennek Csandarlizáde Halil bég — az első budai defterdár — missziója, aki megszervezte az első nagy összeírást, melynek keretében számba vették a meghódított terület lakott falvait, pusztáit, illetve az ott lakó ráják — a birodalom nem mohamedán alattvalóinak — számát, a beszedhető jövedelmek várható nagyságát. Dabas körzetében 14 helység maradt talpon, a pusztulás főként a Pest közeli utak mentén volt erőteljes (Ráda, Vány, Gyál, Pakony falvai ekkor semmisültek meg).

Hernád és környéke szerencsésen átvészelte a hadjáratokat, amit jól szemléltetnek az 1546-1590 közötti defterek adatai. 1546-ban 35 családfőt és 45 felnőtt férfit írtak össze. Számuk (az átmeneti menekültek távozása után) 1559-ig 16-ra, ill. 25-re csökkent, 1562 és 1590 között pedig a falu népessége 30-33 család (37-53 felnőtt férfi) körül állandósult. (...). *Ezekből megállapítható*, hogy Hernád a mezőváros, Vacs után a térség legnagyobb faluja maradt, Hetényt és Örkényt ráják nélküli pusztaként írták össze.

A lakosság török adóterhei

Amíg a magyar adózás a jobbágytelket (a „portát”, melyet az igaerő, a vetésterület, az állatállomány és a munkaképes egyének száma alapján állapítottak meg), a törökök — mivel törvényeik szerint a föld a szultáni kincstárt illette és a ráják csak használati jogon bírták — a földön élők termelő erejét vették nyilvántartásba. Ez jelentősen fokozza forrásértéküket, ui. pl. az 1565. évi magyar (megyei) adólajstromban mindössze Vacson találunk (jobbágyi állapotú lakóival összefüggésben) 40 portát; Gyónon csak 15, Vatyán és Hartyánon 5-5 portát írtak össze, Hernád pedig portaszám nélkül szerepel.

Vizsgáljuk meg Hernád török adótételeinek alakulását!

Az enim először a „hane” — vagyis azon háztartások számát állapította meg, amelyek az ingatlan vagyonukon kívül legalább 300 akcse (török ezüstpénz) értékű ingósággal rendelkeztek. 1546-ban — (...) — a háztartások 46 %-át (csak 16 családot) csatoltak a hane-k közé. Nekik kellett megfizetniük az évi 50 akcse harádsz-részt, amit dzsizje- vagy (mivel az 50 akcse egy magyar forintnak felelt meg) filori-adónak is nevezték. 13 év múlva az összes önálló családot, s rajtuk kívül — vagyonuk alapján — 5 nőtlen férfit is dzsizje-adó fizetésére kötelezték (21 fő), 1562-ben a háztartások 100 %-át, 1580-ban 93 %-át, 1590-ben 76 %-át terhelték meg a „császár adajával”. A hane után hadjáratok esetén avariz adót is szedtek, s nekik kellett évről-évre megfizetni az

ugyancsak 50 akcse értékű kapuadót, ami a török földesúri jövedelmek első tétele volt.

A földesúri adók nagyobb hányadát az — előző három év termésátlaga alapján megállapított — terménytizedek és a különféle jogcímen kivetett adók alkották. (...)

A terményjáradékok községi mennyiségei jól tükrözik a falu termelési struktúráját és anyagi körülményeiket is, melyet az egy családra jutó termésátlagok fejeznek ki adekvát módon. Az 1546. évi adatok még a hadjáratok által megtépázott falu képét idézik. Ezt jelzi a gyenge közepesnek értékelhető, családonkénti 78 kile (a kile: úrmérték, 1 kile = 35,27 liter) búza és kevert gabona, a 2-3 szekér széna termésátlaga és a kis állatállomány is, ami együttvéve magyarázza a dzsizje-fizetők alacsony számát. A búza és a különböző gabonafélék komponenseiből álló kevert gabona családi átlaga 1562-ben 50, 1580-ban 43, 1590-ben 51 kile volt, vagyis gabonát csak a minimális szükségletek kielégítésére termeltek, s a súly az állattenyésztésre tevődött át. Ezt bizonyítja — tűzifával kirótt — szénaadó rohamos növekedése, ami a „bitangjóság ára” tétellel együtt jelentős mértékű marhatartásra enged következtetni. A gabonatermés visszafejlesztését nemcsak a szarvasmarha, hanem a juhtenyésztés is ellensúlyozta. A faluban (...) 1546-ban még csak 3 gazdának volt 225 juha, 1559-ben már négynek 750, 1562-ben hatnak 900, s ekkor 39 bárányt adtak le tized fejében. Úgy tűnik, ekkoriban kezdtek áttérni a sertésenyésztésre is. 1580-ra 15-ről 100-ra nőtt a disznók száma, a bárányoké lényegesen csökkent. Tehát a sertésartás került fölénybe, 1590-ben 103 db-ot számoltak belőle, míg bárányból csak 25 db-ot fizettek tized fejében, s a névsorok szerint is csak 3 gazdának volt nagyobb (100, 60 és 50), összesen 210 db-os juhnyája. A hernádiak állandóan méhészkedtek, szőlőtermésük nem volt jelentős (...), miként a háziipar szempontjából fontos len-, kender termelése sem; a zöldség- és gyümölcsfélék pedig bizonyára azért hiányoznak az adótételek közül, mivel nem haladták meg a családok minimális szükségleteit. A népesség szaporodásával ellentétben a kilencvenes években mintha egy kissé visszaesett volna a fejlődés (ekkor 3 szolgát is nyilvántartásba vettek).

Malomkerekek után Besnyőn, Sáriban, Dabason, Gyónon (tehát a Sárvíz menti falvakban) és Vacson vetettek ki adót, a hernádiaknak tehát volt hol megőrölni szerény gabonatermésüket.

A török feudalizmus sajátosságai közé tartozott, hogy e falvak, puszták szolgálati birtoknak számítottak — a török földesúr személye ezért gyakorta változott —, jövedelmeik fejében pedig kategóriánként meghatározott számú jól felszerelt katonát kellett kiállítaniuk hadjárat esetén. A tímárbirtokos szpáhi (lovas katona) általában néhány falut, pusztát mondhatott magáénak, s jövedelme évi 20000 akcse alatt volt, a rangosabb ziametbirtokos jóval több falu, város, puszta évi 20-100000 akcse közötti jövedelmét élvezte, az ennél nagyobb jövedelmű birtok pedig a hász kategóriába tartozott.

Hernád török földesúri jövedelmeit 1546-ban Kejván vojvoda, majd Veli bég embere, Kurd élvezte. 1559-ben és 1562-ben Szefer, a hatvani liva szpáhiainak miralaja ziametjéhez tartozott,

1580-ban pedig Jahla testvére — az Örkény-pusztta jövedelmeit is élvező — Veli volt a tímár-birtokos.(...)

Hernád 1552/53-ban és 1565/66-ban a magyar adólistákon portaszám nélkül szerepel, ami nyilván kuriális jellegével függ össze. Kevésbé magyarázható — a váci püspöktől az egyháztizedek szedését bérlő — Gémes Ferenc egri katona eljárása, aki — a hasonlóan népes Inárccsal és Besnyővel együtt — 1562-82 között Hernádot is praediumnak, pusztának jelölte meg. Bizonyára érdeke fűződött ahhoz, hogy a valós helyzetet megbízói előtt eltitkolta. Borsos Petri halála után Hernád — s hamarosan a többi falu is — plébános nélkül maradt. A vallási életben keletkezett űrt ezekben a válságos évtizedekben a protestáns prédikátorok töltötték ki. Ezt jelzi Chobot a 16. század végi Ócsán, de erre utal az is, hogy később (1640-ben) Kőrös városa a Sáriból menekülteknek adott 50 dénár segélyt a templom felújítására, továbbá az, hogy végül a vacsiak is az erős protestáns felekezetéről ismert Kőrösön telepedtek meg papjukkal az élen, ami aligha következett volna be, ha „pápisták” maradnak.

A lakosságról egyébként elvéve maradt más forrás. 1575-ben — a defterekből megismert — nemes Hernádi Jeromos Mathiász váltotta ki az ugyancsak Hernádra települt Thassyak egyikének, Thassy Pálnak a haragját, mert Tasson lévő birtokrészét 78 forintért el akarta adni. Thassy az egri végváriak között vitézkedett, a solti székben 4, Pest megyében 6 faluban voltak birtokrészei. Mivel halála után felesége — Chompor Sára — újból férjhez ment, 1583-ban olyan döntés született, hogy ezeket a birtokokat Thassy törvényes örökösének, Halmy Gábornak és Ráday Gergelynek kell átadni, ami meg is történt. A Rádayakról meg kell jegyeznünk, hogy falujuk 1541. évi pusztulásakor a Felvidékre költöztek, s helyzetük rendezése után néhányad magukkal felvállalták a végvári vonal mögé menekült vármegye ügyeinek intézését.

Thassyhoz hasonlóan Egerben vállaltak végvári szolgálatot Buda eleste után a Kenderessyek is. Az 1552. évi hadjárat okozta csalódás után Lőrinc — úgy látszik — elpártolt Ferdinándtól, de birtokaira rokonai igényt tartottak. Ezt jelzi, hogy 1556-ban a vacsi és más környékbeli részek védelmére Székely Miklós — a Dobót Zárkándy Pállal együtt felváltó — egri várnagy kapott megbízást I. Miksától. A helyzet rendeződött is, Boldizsár és István — Bártfay szerint elmaradt zsoldjuk kompenzálásaként — 1568-ban nova donációval („új adomány”) kaptak megerősítést tucatnyi birtokukra. Kenderessy István 1574-ben török fogságba esett, s hogy magát kiválthassa, 1200 forintért Boldizsárnak adta zálogba földjeit. Az ügy kissé homályos, ui. Kenderessy nevét leginkább kalandor akcióiról ismerték. A bécsi udvar egyik informátoraként — kémiszolgálat kiépítésével, levelek hamisításával (!) — jelentős szerepe volt abban, hogy 1569-ben Dobót és a költő-katona apját, Balassa Jánost börtönbe vetették. A budai pasával való kapcsolatainak lelepleződése után Kenderessy kétkulacos politikájára is fény derült, elfogták, életét 1575-ben börtönben fejezte be. Balázs is férfi utód nélkül hunyt el. Leánya és özvegye jelképes beiktatását

1579-ben Egerben tartották. Ezen számos környékbeli kispalota és a család vatyai és vacsi jobbágysai is megjelentek.

Összegezve megállapítható, hogy 1541 után a falu élete jelentős teherrel vállain folyt tovább, a nép pedig fél évszázad alatt felismerte és sikeresen alkalmazta a túlélés lehetséges stratégiáját.

A pusztabérletek kora

A túlélés reményei a 15 éves háború elején szertefoszlottak! 1594 nyarától „fékezhetetlen tatár segédcsapatok” lepték el vidékünket, kik a népet „rettenetes förtelmességgel sanyargatták”, midőn telente a lakosság házaiban szállásolták el magukat. A falvak teljes kiélése után 1597-ben kétszer is végigrabolták a vidéket, melynek során „kit levágának, s kit elvisznek az szegénységben” - írja levelében Hartyáni János alispán -, s végül „az egész nép megfutamodék”. Az eseményeket túlélő lakosok egy része visszazállingózott ugyan, de a falu újjáélesztése csak Ócsának és Némedinek sikerült. Hernád lakóira is a menekültek nehéz sorsa várt.

Az egykori vásároshely, Vacs pusztulására még fél évszázad múlva is úgy emlékezett a lakosság — írja Makkai László— mint életük szomorú fordulópontjára, s valóban! A Kőrösre menekült Kis István mondta el tanúvallomásában 1642-ben, hogy vatyai fiú voltam és „gyermekségemtől fogva ember koromig ott nevelkedtem, s marhapásztor voltam Vacs nevű helynek elrablásáig”. A 90 esztendő, Ócsán lakó Rátz István is úgy határozta meg 1651-ben élete egy fontos eseményét, hogy akkor „házasodtam meg magam, mikor a Tisza, Duna között lévő, Pest elein lévő Vacs nevű falu elpusztult.”

A lakosság persze nem menekült el azonnal, Hernádon is voltak, akik megkísérelték az élet folytatását. Közéjük tartozott Bán Tamás és Bálint (az utóbbi halála után felesége Szalay Gáspárhoz ment nőül), s talán az Inárcsi Farkasok családjából való Sánta Bán Balázsné. Farkasék másik veje, Lovas László egy idő múlva Szendrőre (vár a Felvidéken) költözött, inárcsi földjeit pedig 1653-ban Kőrösre menekült apósáéknak adta el. A földnek ekkor még jó ára volt, 160 magyar forintot, 2 négy éves tulkot, 2 pár karmazsincsizmát és egy vég májszín abaposztót számoltak érte. A közelebb élő birtokosok is ügyeltek érdekeikre, bizonyítja, hogy Lovas később — vesztére — újra megjelent a vidéken, de mivel „Hernádot rabló módjára bitangolta el jogos tulajdonosaitól ”, kerékbe töréssel büntették.

A 17. század derekán Hernád üszkös romjait már benőtte a fű, s mint tudjuk, a vacsiaknak sem sikerült megmaradni a kietlen tájon. 1652-ben Abdi budai defterdártól kértek a „vitéz oszmán harcosok” zargatásai ellen védelmet nyújtó útlevelet, s papjuk vezetésével Kőrösre telepedtek át.

A Bánok egyik ága (1661) és Kovács Pál (1666) Kecskeméten, Kovács János a Heves megyei

Horton (1668), a Ványiak egyike (1690) Kőrösön vert gyökeret. A távolba szakadt birtokosok továbbra is kapcsolatban maradtak elpusztult falujukkal: Kovács Pál felesége, Ványai (azaz Ványi) Zsuzsanna 1638-ban, Kécskey András 1639-ben tiltakozott a hernádi birtok határainak megsértése miatt. Röviddel később Halmy Gábor lépett fel a Thassy Páltól örökölt hernádi birtok védelmében, majd Kovács Istvánnal együtt emelt szót a jogtalan követelésekkel előálló Sárközy Mátyás ellen. 1643-ban Pest-Pilis-Solt vármegye alispánja, Battik János és Bicskei András is Hernád miatt tiltakozott, 1663-ban pedig a Horton élő Kovács János. Hernádra a Fáyak is rá akarták tenni kezüket, ellenük 1668-ban Szentiványi Mihály lépett fel. A Hernád sorsát figyelemmel kísérő kismesék életére vonatkozó adatok szerint, helyzetüket sikerült konszolidálni. Kovács Pál pl. — aki 1638-ban Jánosy Pállal együtt vallott prokurátort — 1641-ben, Ványi István 1690-ben címeres levél (ármális) megszerzésével is nyomatékot adott származásának. Kovács Jánost 1668-ban a megyei esküdtek közé választották, Thassy Mihályt (1666) pedig szolgabíróvá.

Hogy miért volt számukra oly fontos a puszták sorsa még ennyi idő múlva is? Azért, mert az elpusztult falvak lakóival felduzzadt mezővárosok és az újjáéledt népesebb falvak lakói bért fizettek érte, hogy hatalmas gulyáikat, méneseiket, nyájaikat ott legeltethessék. A Kőrösön élő Farkas István nyilván azért fizetett saját inárcsi földjei után 10 ezüst tallért 1655-ben Mahmud agának, mert megérte neki. Hernádot is ilyen célra használták. Ezt bizonyítja Kovács János 1668-ban vármegyéhez benyújtott panasza is, melyre az adott okot, hogy Hernádpusztát a kőrösiek, a ráckeveiek és mások jogtalanul használták. Kőrös volt az egyik legnagyobb legelőbérelő, fel egészen Pakonyig bérelte a pusztákat, a század közepén Pótharasztot meg is vették. Vatyát pl. Katona Benedektől 1632-ben 8 forintért bérelték, és „ még adtak egy karmazsincszimát (F. 2, den.50), hogy a város ökörcsordája az idén a tóban ivott”. A szerződésben azt is kikötötték, hogy „ mikor nem iszik, akkor semmit se adjanak.” 1638-ban Hartványpuszta után, „ hogy vezér urunk számára megkazaltattuk, Hartványi Mátyás és Dul Mihály uram által fizettünk F.20. Ismét karmazsincszimát kapcástul F.8, den. 35.” Elpanaszolták azt is, hogy Csév(haraszt) után „nem kazaltunk”, de Ráday András emberei mégis „erővel ránk vetettek”, s 3,5 tallért meg egy vég patyolatot vittek neki jogtalanul Szécsénybe. Az árendált pusztákat a város saját lakóinak adta bérbe. Jakus András pl. 60 dénárt fizetett 1671-ben a város kasszájába a vatyai szénabér után, Jó Máté 1656-ban 1 tallért a pótharaszti legeltetésért, 1645-ben ugyanitt 18 kőrösi gazda legeltetett, 1679-ben pedig Csete Gergely fizetett érte 10 tallért.

A pusztabérlet tehát különböző pénzügyi tranzakciók láncolatából állt; a török és a magyar, a nemes, a paraszt és a város egyaránt igyekezett maximális hasznot húzni belőle. A század második felében — a török uralom gyengülése, majd kiűzésük napirendre kerülése idején — a puszták jelentősége szükségszerűen felértékelődött, nagyobb anyagi áldozatot is érdemes volt hozni a tulajdonjog megszerzéséért. A Kőrösön élő Beretvások — írja Párdányi — Hernád -, Hartvány- és

Kakucspusztá területén szereztek részeket. Érdemes megismerkednünk Hernád új birtokosának nacionáléjával is. Közülük először a varjasi jobbágy, Beretvás János 1645-ben szerepelt először a kőrösi számadáskönyvekben marhaszám nélkül. 1658-ban 12, 1661-ben 21, 1678-ban 298, 1682-ben már 300 marha után fizetett adót. Testvére vagy fia(?) Beretvás István 1667-ben már elég vagyonos volt ahhoz, hogy jobbágyi szolgáltatásait földesurától, Keglevichtől egyösszegben megváltsa, kikötvén egyúttal azt is, hogy Keglevich ármálist is szerez neki az udvarnál. 1690-ben már a városi nemesek között írták össze, 1675-ben és 1683-ban pedig elfoglalhatta a főbírói széket is.

Míg Hernád új birtokosának így hozta meg a szerencsét a nehéz emlékezetű 17. század, a pusztán alig változott valami. A „deserta” helyek között szerepelt a váci püspökség tizedjegyzékeiben, s így írták össze a kilencvenes években is. Pedig közben nagy jelentőségű események történtek országunk életében, Buda bástyáiról 1686-ban végleg lekerült a lófarkas zászló. A kibontakozás — mint tudjuk — mégis jó fél évszázadot váratott magára (ekkor jelennek meg a környéken majd az első telepések, s szerveződik faluvá Gyón, Sári, Dabas és Bugyi) ; Hernád, Inárcs, Vatyá, Gyál, Pakony pedig csak századok múlva éledt újjá.

Két korszak határán

Hernád pusztáin még a 18. sz. elején is csak ridegpásztorok szállásaival számolhatunk. őket sejtethjük a mögött a négy háztartás mögött, mely után 1702-ben a régi birtokosokra fegyverjog megváltása (ius armorum) fejében 61 Ft. és 80 dénárt vetettek ki. 1727. július 29-én, amikor a környékbeli nemességnek be kellett mutatnia a birtokjogot igazoló okmányokat az Újszerzeményi Bizottság előtt, a régi családok többsége — így a Hernádiak, Hartványiak, Vatyaiak, Gyóniak — kihalt, illetve elvesztette birtokait, helyüket pedig egy új birtokos réteg foglalta el, akiknek személyét Hernádon a Beretvások, később a Beleznay grófok képviselik.

Vegyük szemügyre a Hernád környékén kialakult helyzetet! A Gyóniaknak már a 17. század közepén megszakadt a kapcsolata névadó falujukkal, 1668-ban az Eszterházyak rendelkeztek felette, mivel jogaikat a kunszentmiklósiak megsértették. A pusztá református magyar jobbágyokkal való telepítése 1730 körül vette kezdetét (ekkor nádori adománnyal már Rákóczi egykori testőrkapitánya, Halász Péter kezén volt), őket az 1740-es évek közepén Zlinszky János részben szlovák származású, evangélikus vallású jobbágyai követték.

Vacs a 17. században a Bosnyák család tulajdonába került. Balassi Imre özvegye, Bosnyák Zsófia

részét 1641-ben a kőrösiek használták, Bosnyák Tamásét pedig Iványi Fekete László vette zálogba. 1667-ben Fekete, valamint Bosnyák Judit (gr. Koháry István szécsényi és füleki főkapitány özvegye) nyújtott be egyszerre tiltakozást a megyénél, mert a birtokra Széchenyi György győri püspök szemet vetett. Mivel ekkor, majd egy 1672. évi ügyiratban is pusztai jobbágyokat említenek, valószínűleg kisebb majorságok már voltak a pusztán (jobbágyok aligha, legfeljebb majorsági zsellérek, pásztorok). Vacs a Bosnyákok révén végül a Koháryak kezére került, ők hosszú időn át Kecskemét városának adták árendába, úrbéres parasztság azonban többé nem települt a pusztára.

A Koháry grófok egy időre Vatyát is birtokolták. 1693-ban, amikor a puszta más részein érdekelt Szentiványiak és Róthyak tiltottak el mindenkit Vatyá használatától, Koháry saját birtokjoga megsértésének vette ezt és ellenük nyújtott be viszont-tiltakozást. Galgóczy szerint 1690-ben Vatyát Bihary úr birtokaként írták össze, később a Ráday és a Steinlein grófoké volt. (...)

A Hernádon birtokkal rendelkező urak közül később a Beleznyayak szerepe bizonyult jelentősnek. A családból először (2.) János tűnt fel a vidéken. Halász Péterhez hasonlóan kuruc tiszt volt, s Szatmárnál ő is felesküdt III. Károlyra, és a Hernádon is említett Bugyi Gellértectől származó vagyonát megörökölve Bugyin vetette meg a lábát. 1735-ben Halással együtt vett részt a Pérólázadás leverésében, öreg korában pedig Mária Terézia poroszok elleni hadjárataiban, s nyugalomba vonulása előtt altábornagyi rangot szerzett. Az anyai örökségből származó bugyi, bankházi, úrbői, délegyházi stb. puszták mellé felesége, Grassalkovich Zsuzsanna révén, sógora segítségével megszerezte Ócsa részeit, Dömsödöt és Pilist is. Tábornok volt Miklós fia is, aki — mint a protestáns nemesség kultúrharcainak egyik vezetője — bugyi kastélyában gyakorta vendégül látta Bessenyeit, Kazinczyt, Pilisen pedig Kármánt (aki ott írta a Fanny hagyományait). A Beleznyay utódok később tovább terjeszkedtek, ők kerültek fölénybe Felsődabason és Hernádon is.

Mivel a jobbágytelek nélküli pusztákat nem terhelték állami adók (lévén nemesi földek), az újdonsült birtokosok — a már említett két gyóni úr és az 1723-tól Pilisen, 1730-tól Bugyin telepítésbe kezdő Beleznyayak kivételével — egyelőre továbbra is a puszták külterjes használata mellett döntöttek, s majorsági gazdálkodást folytattak.

Ezen a politikán a század derekán a Grassalkovichok változtattak. (1.) Antal gróf 1764-től Újhartyánt főleg német telepésekkel népesítette be. Hercegi rangot szerző és jövedelmét elherdáló fia, (2.) Antal az 1780-as években Tatárszentgyörgyre és Kakucsra telepített jobbágyokat, akik főleg a Sáriak közül átköltöző szlovákok voltak. Örkény is neki köszönheti, hogy lakott faluvá vált. Ide német telepések jöttek először, ám néhány család kivételével a többség a Bánátba költözött, így az 1783. évi contractus alapján őket is szlovák és részben magyar jobbágyság váltotta fel.(...)

Az élet újjászervezése pusztán és falun egyaránt nehéz volt, különösen a szűzföldet feltörő első generációnak. A telepésekre elvadult táj várt. Az erdők javát a török időkben kiirtották 1641-ben Vacson, 1665-ben Örkényen tiltakoztak a birtokosok, mert a bérlők kiirtották az erdőt, mely az

állandósult legeltetéssel együtt a futóhomok kialakulásával járt. Örkényről pl. még a 19. sz. közepén is azt írták, hogy „határa egészen homokos, mely olykor futóhomokká válik. Azonban ha a szél el nem viszi a magot, igen szép rozstot terem.” Az utak, árkok karbantartásának elmaradása következtében a föld más helyeken — így Hernád bizonyos részein is — elmocsarasodott, az elvadult tájon dúvadak veszélyeztették a lakosság életét. 1767-ben Grassalkovich 300 marháját kergették szét Örkénynél a farkasok, s mint a Magyar Hírmondó 1792. március 20-i számában olvashatjuk, egy éjjel Dabas mellett is több mint 560 juhot téptek szét, ezért a nemes vármegye vadászatot rendelt el, melynek során félszáz farkast lőttek le.

A vázolt folyamat eredményeként az első magyarországi népszámláláskor (1784-87 között) már éles különbségek állapíthatók meg Hernád és szomszédai között, melyek alig fél évszázaddal korábban még összefüggő pusztákat alkottak.

138 házával, 900 feletti lakójával (református és evangélikus parókiával) az ötven éve települt Gyón már konszolidált falunak látszik, de házai, lakói stb. szerint úton van ehhez a még fele ekkora Újhartyán is. Örkény e két mutatója még Újhartyán, valamint Hernád és Vacs adata között (az utóbbi pusztákéhoz közelebb) áll, összetétele mégis Gyónnal, Újhartyánnal hozza egy táborba. Az alapvető különbség ui. nem elsősorban a népesség pillanatnyi számában, hanem társadalmi összetételében mutatkozik meg, és hosszú távon ez lesz a meghatározó. Gyón lakosságának pl. 48,2 %-a, Újhartyánénak 60,6%-a, az örkényieknek 54,7 %-a úrbéres jobbágy, aki — egyelőre használati jogon bár és úrbéres szolgáltatásoktól terhelten, de — saját telki állománnyal rendelkezik. (...)

Ezzel szemben Hernádon és Vacson egyetlen saját telekkel rendelkező jobbágyot sem találtak II. József összeíró biztosai. Az úrbéres falvakban a rendezett utca mentén kimért — általában egy magyar holdas — beltelkeken sorakoztak a jobbágyok zsuppal, náddal fedett házai (kastélya csak Grassalkovichnak Örkényben, a Zlinszkyeknek és más középbirtokosoknak Gyónon volt), mindhárom helyen előbb-utóbb előljáróság, templom, iskola létesült, s rendezett község benyomását keltették. A két — illetve az 1784. évi összeírásból hiányzó Vatyával együtt három — pusztta több ezer holdas határában mindössze tucatnyi szegényes zsellérszállást találunk az egymáshoz közelebb-távolabb fekvő majorok, út menti csárdák környékén, jobbára pásztorkodó zsellérekkel és más urasági alkalmazottakkal.

Az összeíráson regisztrált eltérő starthelyzet hosszú távra meghatározta a fejlődés lehetőségeit és irányát! A feudális viszonyok és az elavult gazdálkodási módszerek konzerválódása következtében azok a puszták, ahova nem települt úrbéres parasztság, a 19. században is stagnáltak, és mint „külterületi lakott helyek” a jobbágyok által lakott községek határához csatoltan alárendelt helyzetbe kerültek. Az egykor volt középkori falvak közül ilyen sors várt Inárcsra (pedig 1784-ben 257, tehát Örkénynél is több lakosa volt), a 15 (!) lelket számláló Gyálra, továbbá Felsőpakonyra, melyek Hernádhoz hasonlóan csak 1945 után váltak önálló községgé. A 15. században még vásáraitól

ismert Pótharaszt, és a szintén lakott Ráda, Vány, Ürbő (1784-ben együttesen is csak 52 lakosuk volt, valamennyien zsellérek) azóta sem heverte ki a török pusztítás következményeit.

Ezek a tényezők eredményezték tehát, hogy Újhartyán a 18. sz. végén fejlődésnek indult, a hozzácsatolt Hernádra és Vatyára pedig újabb száz évig tartó pusztai lét és stagnálás várt.

Kitekintés

(...) nem csak a régmúlt, hanem helyel-közzel a 19. , sőt a 20. század jelentős része is az elfelejtett hétköznapiak sorába tartozik. (...)

Hogy a kétszáz éves űrt némileg áthidaljuk, most mindössze arra van lehetőség, hogy felvázoljuk a falu demográfiai fejlődésének, s egy fontosabb korszak gazdasági-társadalmi struktúráinak főbb jellegzetességeit. „Kitekintésünk” műfaja tehát eltér az előző fejezetekétől, nem helytörténet — inkább annak megírását sürgető — történet szociológiai áttekintés csupán.

Ha szemügyre vesszük annak a közigazgatási együttesnek a demográfiai viszonyait, melybe Hernád pusztái is betagozódtak a 19. században, világosan megmutatkoznak az eltérő starthelyzet sajátos következményei: (...)

A túlnyomó részt német nemzetiségű újhartyáni jobbágyság száma kiegyensúlyozottan fejlődött és 1856-ra 2,4-szeresére növekedett. A falu sajátos örökösödési rendje, a földesúrtól való viszonylagos függetlensége (a faluban nem volt majorság stb.) és a csatolt puszták bérleti lehetőségei azt eredményezték, hogy itt lényegében nem következett be említésre méltó birtok-elaprózódás, 60 %-uk a jobbágyszabadítás idején is az önálló gazdálkodáshoz megfelelő (harmaduk 50-55 magyar hold) földdel rendelkezett. A század közepén összeomlott a Grassalkovich-uradalom, a kakucsi majorság 2046 holdját Liebner József, a nemesi címet szerző volt terézvárosi pékmester vette meg, Hartyánban pedig a jobbágyszabadítást követő birtokpercek lezárulása (1865) után közel 2835 magyar hold föld került a parasztság tulajdonába. Amíg országosan 6, Újhartyánban a parasztcsaládok 61 %-ának 15-56 hold föld jutott, ami a haszonbérbe vehető környező pusztákkal

együtt ismét gyors ütemű fejlődést helyezett kilátásba.

Hernád és Vátya pusztai népessége ezzel szemben megrekedt azon a ponton (1856-ban 176, illetve 65 fő), mely 1784 körül jellemző volt rá. Az élet látszólag megállt. Vátya földesura a 19. sz. közepén is „gróf Steinleinnő” volt, Alsó- (rég) és Felsőhernád puszták nagyobb hányada is a Beleznay grófok tulajdonában maradt. A pusztai majorságokon folyó külterjes gazdálkodás különösebb befektetés nélkül is jelentős hasznot hozott, az 1805. évi új összeírás alkalmával — írja Borovszky — a hernádi uradalom jövedelme elérte a 14 000 forintot, ami nem volt kevés összeg.

Az egyre előnyösebbnek látszó majorsági gazdálkodás miatt vacsi bérletükből kiszorultak a kecskemétiak is 1820-ban. A 18 000 holdas vacsi pusztával akkor már a herceg Coburg-Koháry család rendelkezett. A Coburgok közül Ferdinánd György 1816-ban vette nőül herceg Koháry Ferenc kancellár leányát, Mária Antóniát, s ezzel a férfi ágon kihalt Koháry család nevét és birtokait — közte Vacsot — is megörökölte, majd „honfíúsította” magát. A hercegi család tagjairól elnevezett másfél-két tucat major kialakítása hasznosnak bizonyult, Vacs jövedelme hamarosan a többszörösére emelkedett a korábbi 4000 forintos bérleti díjnak. Ez természetesen nagyszámú majorsági alkalmazott betelepítését tette szükségessé, számuk ezért emelkedik 1836-ig 632-re, 1856-ig 1400-ra; 1900-ban pedig már 2104 pusztavacsi lakost írtak össze.

A gazdálkodás módszere — hasonló tényezők miatt — Hernád pusztáin sem változott, így az 1848 után önállóvá váló hartyáni úrbéres paraszttal ellentétben a „két hernádi majorság” gazdasági cselédségének számában és jogállásában sem következett be változás.

Az emberi munka révén viszont a természeti környezet lassacskán átalakulásnak indult. (...) A futóhomok megfékezésére az 1840-es években először a Coburgok tettek kísérletet, a silányabb részeket fákkal telepítették be, a határt pedig ötszörös akácsolokkal tagolták részekre. (...) A hetvenes évekre már a hernádi homokbuckákat is beerdősítették, ami szükséges is volt, hiszen az 5509 kat. holdas határ nagyobb része homokos, bár közte „jó fekete homok is található”. Az ugyancsak homokos 4226 kat. holdas vatyai földek másik jellemzője Galgóczy szerint az, hogy buckáit vizenyős „erek és fenekek” tarkítják. A majorságok szaporodása ellenére tehát akad még zsombékos, náddal benőtt, erdős, bozótos terület elég, rejtekhelyet adva a betyárrá lett bújdosó szegénylegények számára. Közéjük tartozik a híres alföldi betyár, Bogár (Szabó) Imre is, aki 20 éves korában, 1862-ben került bitófára. Vay Sarolta szerint éppen itt, a hernádi buckák között kerítette kézre Balla Kálmán dabasi csendbiztos. Bogár Imre közismert siratója (Zavaros a Tisza...) sokáig élt a környékbeli nép ajkán. Noha úgy tartotta a fáma, hogy a nagykőrösiek tulajdonában lévő pótharaszti csárda volt a kedvenc tanyája, amit később ezért róla neveztek el, a periratok szerint a csárdához csak annyi köze volt, hogy brutálisan kirabolta. A néphagyományban kuruc hőssé magasztosult „Bogarak” ugyanis közönséges rablógyilkosok voltak. Hús fillérért az egyszerű szegény embert éppúgy kifosztották mint ezekért a gazdagot, tetteleg bántalmazták a 70 éves

matrónákat, és egymást is legyilkolták, amikor összevesztek a zsákmányon. Balla Kálmán perzekutorainak akcióit megkönnyebbuléssel fogadta a vidék, hiszen a betyárvilág felszámolásával helyreállt a megrendült közbiztonság.(...)

A majorsági gazdálkodás elavult rendszerét a kiegyezést követő kapitalizáció lendítette ki stagnáló állapotából, ami a puszták népesedési ütemére is pezsdítőleg hatott. A hamarosan megjelenő, Liebnerhez hasonló tőkeerős bérlők majd tulajdonosok a kapitalista gazdálkodásra példát adtak, de egyúttal komoly vetélytársat is jelentettek a régi birtokosoknak. Ebben a helyzetben a puszták feudális jellegű hasznosítása ráfizetéssé vált, rövid idő múlva gazdát cserélt, a hatalmas homoki és rétföldek szántóföldi művelés (vagy később szőlő) alá fogása pedig a föld nélküli paraszti tömegekre gyakorolt vonzó hatást. A folyamat méreteire jellemző, hogy a dabasi járásban a századforduló előtt mintegy 20-25 000 kh. föld kikapcsolására került sor. Az alföldi homok árszintjét növelte az is, hogy a homoki szőlők — a hegyvidéki szőlőket elpusztító — filoxérára rezisztensnek bizonyultak, a kiépülő és a forgalomnak 1889. július 8-án átadott Budapest-Lajosmizse vasút, melynek Hernádon is volt megállója, pedig előnyös szállítási lehetőségeket ígért. Ez a magyarázata annak, hogy a homoki földek ára a korábbi 40-100 koronáról a századfordulóra 300-1000 koronára emelkedett — mutat rá kötetében Borovszky.

Az ötvenes években „részletezetten Vátya is felosztott”, s jobbára az újhartyáni gazdák kezére került. Hernádot is hamarosan „több részre osztották”, a föld itt is számos új birtokos tulajdonába ment át. Hernád és Vátya hasznosítása másképpen történt, mint a hasonló pusztákon. A régi, sokezer holdas majorságok Felsőpakonyon a gr. Dégenfeld, Gyálon a gr. Károlyi és a Jálich család, Inárcson a Tolnay és a Rötzer család kezében voltak, Pusztavacs a Coburgoké maradt.

Tehát ezeken a helyeken — részben gépesítésre, részben az olcsó, gazdasági cselédség munkájára alapozott — árutermelő nagygazdaságok uralták a határt, így önálló parasztgazdaságok kialakulására ezután sem volt lehetőség. Mivel Újhartyán közigazgatási területén a pusztai nagybirtokok széthullása után sem jöttek létre efféle nagygazdaságok, a kevés földdel rendelkező hartyáni gazdáknak lehetőségük nyílt arra, hogy a pusztákon — egyelőre bérleti jogon — szerezzenek földet. Ezek az akciók korán, még előnyös anyagi feltételek mellett vették kezdetüket, hiszen a hatvanas-hetvenes években a szántókért még csak 8-9 forint bért, vétel esetén 80-120 forintot kértek holdanként a tulajdonosok, miközben a napszám 30-60 krajcár, a szegődményes cseléd évi bére pedig 180-200 forint volt. A szerencsésebbek — mint a falu kegyuránál, Liebnernél is nagyobb egyenesadót fizető, vállalkozó szellemű egykori jobbágy, Cserna János — anyagilag hamarosan konszolidálódtak, s az évszázad végén meg is vásárolták a pusztai földet, amelyből hasznuk származott.

A földszerzés falubéli lehetőségeinek kimerülése után Vátya és Hernád tehát biztosítani tudta a paraszti gazdálkodás kiterjesztését, ami egyúttal az újhartyáni népességtöbblet pusztákra való

átcsoportosulásával járt. Mint Kőkényesi Imre rámutat, ez a folyamat eredményezte annak a bokortanyákból álló településrendszernek a kialakulását, ami Vatyát és Hernádot még századunk elején is jellemezte. Ezek a tanyák — a falutól és egymástól távol eső — húsz-száz holdas középzemek voltak, ahol a lakó- és gazdasági épületeket egy tagban vette körül a kert, a szőlő, a szántó valamint a rét és a legelő. A hajdani Szent Kereszt-templom romjainak környékén — melyet Galgóczy még látott annak idején —, vagyis a hajdani középkori falu helyén így alakultak ki az újabb korszak Alsóhernádjának majorságai, melynek kifarcellázása révén megszületett a jelenkori település magva. A század végén természetesen még nem lehetett erre következtetni, hiszen a majorsági negyedeket Felsőhernád és a hernádi Buckák tanyabokrai szegélyezték, s alighanem még ezek voltak túlsúlyban.

1859-re a közigazgatási együttes területén a művelési ágak arányai jelentős mértékben átalakultak. A rétföldek feltörése következtében arányuk 23 %-ra csökkent, így a terület közel 67 %-án szántóföldi gazdálkodás folyt. Ez főként a két pusztta művelés alá fogásából adódik, mivel 1836-tól kezdve — amikor az országgyűlés eltörölte az ugarföldek dézsmamentességét — az újhartyáni (és örkényi) gazdák a korábbi harmadik nyomásba eső földet is bevetették, s főként takarmánynövények termesztésére hasznosították. Ennek ellenére a hernádi pusztán még bőven volt legelőtartalék, Szabó József 395 holdas birtokának pl. 46,2 %-a volt legelő, rét és 51,0%-a szántó. A legelőkön 12 szarvasmarhát, 3 lovat, 10 juhot és 41 sertést tartottak. A gazdaság belső struktúrája még a változás állapotában volt, a szőlőtelepítés (2 kh, 0,5 %) még a kezdeteknél tartott; mint az avar leletek bemutatásánál láttuk, a homok szőlő alá fordítására néhány évvel később (1897-1901 között) került sor. A modernizációs törekvéseket jelzi a Szabó-major gépparkja is, melyhez egy-egy lokomobil, járgány, cséplőgép, rosta, trieur, szecskavágó, 2 vetőgép, 3-3 borona és igásszekér, valamint 7 eke tartozott. A 9 állandó alkalmazású gazdasági cseléd mellett bizonyára számos napszámost és időszakos munkást foglalkoztattak.

Jóllehet a közigazgatási együttesen belül (a falu és a puszták között) jelentős különbségek vannak, figyelemre méltó tény, hogy a járás 12 (ugyancsak számos pusztát magába olvasztó) önálló községe között Újhartyánban jut a legnagyobb (12,2 kh) szántóterület egy gazdaságra, kiváltképp azért, mert a 278 gazdaság többsége paraszti tulajdonban volt. Csak az összehasonlítás kedvéért említjük, hogy Pusztavacson az összes — 7850 kh — szántó a Coburgoké; Örkényben pedig 14,2 kh szántó jutott egy gazdaságra, de ez a szám itt is rejtve hagyja azt, hogy a föld java ekkor még a Pálóczy Horváth-uradalomhoz tartozott. (...)

Végezetül meg kell állapítanunk, hogy más községekhez viszonyítva a szegényparasztság is kedvezőbb helyzetben volt annyiban, hogy legalább választási lehetősége volt a kishaszonbérlet, a Coburg-uradalom, a pusztákon lévő úri és paraszti középbirtok (1895-ben a 15 száz kh. feletti birtokos közül 9 volt úrbéres eredetű!) valamint a kisebb-nagyobb tanyai parasztgazdák által kínált állandó vagy alkalmi munka között.

Tekintettel arra, hogy jelenleg Hernádhoz tartozik Váradytelep is, röviden utalnunk kell az örkényi változásokra. A Grassalkovich uradalom felbomlása után a 16 000 holdas örkényi birtokot 1873-ban Várady Gáborné Csurgay Franciska vette meg. Ebből 1875-ben és 1895-ben a katonai kicstár vásárolt meg 2300 holdat tüzérségi és gyakorló lőtér céljára. Váradyné halála után (1888) a birtok előző házasságából született leányára, Katona Ilonára szállt, s az ő és férje, Pálóczy Horváth István kezelésébe került. A gazdaságot Pálóczy Horváth lendítette fel részben majorságok (Ilona-, Csurgay-, Vendel- és Istvánmajor létesítésével, mészhomoktéglagyárral, szeszgyár és gőzmalom alapításával, részben pedig azzal, hogy a vasút megépülése után hatalmas homoki földeket parcellázott ki szőlő telepítése céljából, előnyös feltételek mellett. A parcellázások után számos külterületi lakott hely (Pálóczy Horváth-telep, Váradytelep stb.) alakult ki, a beköltözések révén pedig a lakosság hamarosan többszörösére emelkedett a régi úrbéres eredetű örkényi parasztság számának.

Hernád benépesülése a 20. század első felében

Az a folyamat, amely az 1860-as években elkezdődött, voltaképpen a századforduló után bontakozott ki teljes egészében. Ennek egyik jele, hogy a két puszta betelepülése feltartóztathatatlanul haladt előre.

A század első évtizedében a hernádi népesség igen gyors ütemben (50 %-os növekedés!) szökkent magasra, 1920-ra már megduplázódott, és elérte az anyaközség lélekszámát. A számok és az arányok bizonyítják, hogy a parcellázások egyre nagyobb méreteket öltöttek. Ez főleg Alsóhernád néhány pontján figyelhető meg, amiben bizonyára szerepe volt a vasútnak és a hernádi vasútállomásnak. Ez szolgál magyarázatul ahhoz is, hogy Hernád 1900-tól kezdve — a korábbi tendenciától eltérően — nagyobb népességű településnek látszik, mint Lengyelfalva. Lengyelfalva nevét szándékosan használjuk, mert az 1907. évi helynévtárban Vatyapuszta már ilyen néven szerepel. A helynév előtagja a parcellázásokat lebonyolító bankigazgató emlékét őrzi, utótagja pedig az általa kimért szabályos településre (a mai falu centrumára), ezzel együtt a szétszórtság csökkenésére, a lakosság egy helyre koncentrálódására utal. E parcellázások nem a vatyai tanyák körzetében, hanem attól északra fekvő területeken zajlottak le. 1920-ban a népesség 55,3 %-a élt Vatyapuszta 19. században kialakult tanyavilágában és 44,7 %-a a község mai helyén, az akkor

Lengyelfalvának nevezett részeken.

Hasonló a helyzet Hernádon is, hol 1920-ban a lakosság 26,0 %-át Felsőhernádon, 14,5 %-át Alsóhernádon, 11,0 %-át Hernád-telepen, 48,5 %-át pedig Szent Orbán-hegyen írták össze. A parcellázások révén Örkény lakossága 5665-re emelkedett, ennek 52,3 %-a lakott 1920-ban a tulajdonképpeni faluban, 33,6 %-a a később Táborfalva néven önállósult telepen, 14,1%-a pedig kilenc külterületi gócpont mentén. Ezek egyike volt Zsírospuszta (Váradytelep), ahol 172 lakost számláltak.

Az Eötvös-féle népoktatási törvény előírásait figyelembe véve a hernádi puszták tanköteleseinek száma már az 1880-as években szükségessé tette volna az elemi oktatás megszervezését, de ez a tanyák szétszórtsága, a pusztáknak a közigazgatási egységen belül elfoglalt perifériális helyzete, s a feladat megoldását (Inárcpusztához hasonlóan) részben vagy egészben magára vállalni képes nagybirtokos hiánya, tehát számos tényező miatt nem oldódott meg. A népoktatás csak 1913-ban vette kezdetét, Lengyelfalván, Felsőhernádon és Hernád-Szőlőkben (Szent Orbán-hegy) egyszerre készültek el (államsegélyen) a tanítói lakással egybeépített egy tantermes, jellegzetes stílusú tanyai iskolák. Zsírospusztán az iskola megépítésére később, 1928-ban került sor. Az iskolai ellátottság helyzete (Újhartyánban a falu megszerveződése, a 18. század vége óta biztosítva volt a népiskolai oktatás) megmutatkozik az írni-olvasni tudók 1920. évi adatain is. Újhartyánban a 6 év feletti lakosság 72,9 %-a, Lengyelfalván 71,6 %-a (zömmel újhartyáni kiköltözők), Hernádon 61,6 %-a, Örkény külterületein pedig (a táborfalvi részeket figyelmen kívül hagyva) 68,0 %-a volt írástudó.

Hernád rövid idő alatt megszorodott népessége — az erőteljes földrajzi és társadalmi (majorságiak, telepiek, tanyai gazdák) rétegzettség ellenére — igen korán tanújelét adta a többségüket összekötő s a falusiaktól megkülönböztető sajátos helyzetük felismerésének. A függetlenség elérésére irányuló törekvések nem a hartyáni eredetű, velük rokoni kapcsolatot tartó tanyai gazdák, hanem — érthetően — Alsóhernád sűrűbben lakott, szegényparaszti rétegeitől indultak ki. Plebejus összetételük és nyitottságuk magyarázza, hogy a volt orosz hadifogoly, Pákozdi Gábor Alsóhernádon és Lengyelfalván egyaránt korán megszervezte a KMP alapszervezeteit. Ennek ellenére a választások itt is küzdelmesek voltak, s csak megismétlésük hozott „nyugalmat ... a községnek” - olvashatjuk a népbiztossághoz küldött választási jelentésben. Céljukat végül el is érték! „Alsóhernád lakott hely intézőbizottsága előttem küldöttileg tolmácsolt kérelmét, Alsóhernád lakott helynek Újhartyán községtől elválását és önálló nagyközséggé alakulását megengedem” - írja a belügyi népbiztosság 1919. április 19-i határozata azzal az indoklással, hogy „osztálytagozódásánál fogva községi önállóság feltételeivel rendelkezik.” E feltételek bizonyítására azonban már nem volt mód, ui. november 8-án a főszolgabíró arról tett jelentést, hogy „Alsóhernád puszták önálló községgé való átalakítása tárgyában kelt 35969. sz. rendeletére hivatkozással... a megsemmisítő rendeletet végrehajtottam.” A szeptember 27-i

főszolgabírói jelentés 16 hernádi lakos letartóztatásáról szól (egy-egy kőműves, gépész, tisztviselő és 13 földmunkás), többségük — miután a hartyániak is eljárak érdekükben — hamar kiszabadult a román megszálló csapatok ócsai kommandójáról.

A két világháború közötti időszak gazdasági helyzetét az 1935. évi mezőgazdasági adatfelvétel is csak a közigazgatási egységek szintjén mutatja be. A művelési ágak legfőbb változása, hogy 1895 óta (...) a rét és legelő aránya (23 %-kal) közel 10 %-ra csökkent (12,9 %), a szántóterületé 70, 8 %-ra növekedett. Az 1018 kh szőlő főként a hernádi telepítéseknek köszönhető, s igen magas arányt, 8,8 %-ot ért el. Jelentősen nőtt a parasztság által tartott sertések, lovak, s a faluban lévő gyümölcsfák száma, de az egységnyi művelt terület viszonylatában ez csak az utóbbi kettőnél jelentős. A földbirtokmegoszlás járási szinten ebben a községben a legkedvezőbb. A parcellázások következtében a gazdaságok száma 1146-ra — mintegy négyszeresére — nőtt, de most sem következett be más községekhez hasonló birtokelaprózódás. (...)

Amíg Pusztavacson (a Nagyatádi-féle földreform után is !) a 13176 kat. hold föld 96,7 %-a a Coburgok kezében maradt, Újhartyán együttesében az 500 kat. hold feletti gazdaságok eltűntek. A 12 önálló közigazgatási egység között itt találjuk a legtöbb 20-50 holdas (12,8 %) gazdaságot, s övük a föld 41,4 %-a. Más községekben közel ennyi — de inkább 50-60 % — 1935-ben is a 100 kat. hold feletti nagy- és középirtokosok tulajdonában maradt. Az épp csak házhellyel vagy csak törpebirtokkal rendelkezők lehetőségeit az is javítja, hogy 1146 kat.hold (7,9 %) földet haszonbérbe vehetnek, ezek 11, 2 %-a a tíz hold alatti, 76,9 %-a a 10-50 holdas, 2,1 %-a az 50-100 holdas kategóriába tartozik, mindössze 9,8 % nagyobb 100 kat. holdnál. Ennek ellenére a tulajdonosok súlypontja itt is az 1-5 kat. holdas (35,5 %) kisgazdaságokra helyeződik, járási szinten az ő arányuk 40,1 %.

A század első évtizedeinek agrárválságai a Szabó-féle birtokot megrendítették, a föld — közte az új telepítésű szőlő — gazdát cserélt, s közben további parcellázások történtek. Az 1930-as években e gazdaság helyén találjuk Dörner Márton malmát, itt — illetve az út túlsó oldalán — terült el Steinherz Adolf 210 holdas (1272 AK minőségű) gazdasága, aki 65 kat. hold szőlővel is rendelkezett. (A borgazdasághoz tartozó gazdasági épületek maradványai pár évtizede még jól látszottak a sportpálya környékén.)

A falu és a két külterületi lakott hely tulajdonképpeni társadalmi helyzetét pontosabban jelzik az 1930. évi foglalkozási adatok, mivel lehetővé teszik a fontosabb kategóriák külterületi arányainak vizsgálatát is. Meg kell jegyeznünk, hogy a történetstatisztika által nyilvántartott 4,3 %-os csökkenés ténylegesen nem a népesség fogyásából, hanem abból adódik, hogy 1930-tól kezdve a Bucka adatait — ti. később Rákóczi-telep néven Pusztavacshoz csatolták — nem számították Hernádhoz. Mivel 1930-ban e területek Hernád — pontosabban Újhartyán — részét képezték, elemzésükben az együttes (26,3 % növekedést mutató 2127 fő) lélekszámot vesszük alapul. (...)

1930-ban már a lakosság 63 %-a élt a két külterületen (Hernád pusztáin 41,4 %). Az örkényiek 45,6 %-a volt falusi, de a többiek zöme a leendő Táborfalvára koncentrált, így csak 15 % lakott az örkényi határhoz tartozó (Zsírospusztá, Bika-hegy stb.) külterületeken.

A keresők — összlakossághoz viszonyított — aránya Újhartyán térségén belül hasonló (Hernádon 42,3 %), az örkényi külterületeken (37,3 %) valamivel kisebb. A nemenkénti arányok között nincs nagy szóródás, Hernádon a férfiak 66,2 %-a, a nők 16,2 %-a volt kereső. A keresők fő foglalkozási csoportjai között mind a négy területi egységben a mezőgazdasági foglalkozásúak — illetve őstermelők — aránya dominál, s felette van a bel-(71,2 %), valamint a külterületek (84,3 %) járási átlagának. Jóllehet az ipar, közlekedés, kereskedelem részesedése területén maga Újhartyán is messze elmarad a legpolgárosodottabb település, Ócsa (32,8 %), sőt némileg a falvak belterületi átlaga (18,4 %) mögött is, a hernádi arányoknak (8,5 %) azonban a kétszeresét éri el (17,0 %). Hasonló a helyzet az egyéb foglalkozásúak esetében is, hiszen az egészségügyi, oktatásügyi értelmiség, a közszerződési dolgozók (és házi-cselédjeik) is a községben koncentráltak. A mezőgazdasági keresők belső összetételének vizsgálata figyelemre méltó sajátosságokra mutat rá! Járási viszonylatban a falvak belterületén az önálló és segítő családjaik aránya 68,0 %, a külterületi pusztákon 39,8 %. Ez a paraszti réteg az egész dabasi térségben Újhartyánban a legnagyobb (94,7 %, ami az utána következő Alsónémedit 14 %-kal haladja meg). Újhartyán lakóinak anyagi kondícióját jelzi az is, hogy csak 5,4 % (!) tartozik a gazdasági cselédek közé, noha ők a gazdasági munkásokkal együtt (utóbbiak Újhartyánban nem voltak) járási szinten a belterületen 32,0 %-ot, külterületen 60,2 %-ot képviselnek. Csak példaképp említjük, hogy a hartyániakkal leginkább összehasonlítható Alsónémedin a mezőgazdasági keresők 19,2 %-a tartozott e leginkább hátrányos helyzetű paraszti rétegbe, a járási székhely funkcióját betöltő Alsódabason pedig (ahol korábban egyáltalán nem volt úrbéres parasztság, csak nemes és zsellér) a 29,2 % önálló és segítő családtag mellett 70,8 % élt cselédkoszton!

A járási átlaghoz tehát csak az örkényi külterületek hasonlóak, az újhartyániak nem, s ez a másik fő sajátosság! Hernádon a parasztság 71,5 %-a önálló és segítő családtagja (35,7 és 35,8 %), s ez Lengyelfalvához hasonlóan (73,7 %) nemcsak a járás külterületi átlagait haladja meg jelentős mértékben, de a községek belterületi mutatóinak is némileg felette van! A birtokszerkezet sajátos fejlődési tendenciái következtében (ami a nagybirtokok sőt a középbirtokok továbbélése helyett a paraszti gazdálkodás kereteinek kiszélesítését tette lehetővé) Hernád és Lengyelfalva paraszti társadalmának összetétele merőben eltér az azonos időben betelepülő — és 1945 után majd községgé szerveződő — pusztákétól. A gazdasági cselédek és munkások s velük szemben az önálló és segítő családtagjaik aránypárja ugyanis Gyálon pl. 81,0 : 19,0 %, Inárcson 85,0 : 15,0 %. Sőt, a „nagyközség”, rangját élvező Pusztavacson ennél is rosszabb volt a helyzet, mivel 90,6 % agrárproletárral szemben csak 9,4 % (közte a herceg és intézői) rendelkezett földdel. Helyzetük

paradox voltát hangsúlyozza az is, hogy 1930-ban a lakosság 100 %-át írták össze a közel harminc (...) külterületi major környékén, tehát olyan nagyközség volt, mely nem rendelkezett belterülettel! A külterületi lakott helyek közjogi helyzetének rendezetlensége következtében alakult ki az a helyzet, hogy a majorsági cselédség munkáltatója, egyben a „nagyközségi lakosság” választott képviselőjének vezetői tisztjét is betöltötte — „a községi bíró itt maga a jószágfelügyelő” —, amiből a falukutató útjai során ide is elvetődő Erdei Ferenc némi túlzással bár, de a középkori „úriszék” modern címkével való továbbélésére asszociált.

Hernád és Lengyelfalva adatai tehát valamennyi pusztához, sőt a régi falvak egy részéhez képest is kedvezőbb helyzetet tükröznek, de hasonló következtetésre jutunk akkor is, ha a paraszti birtokok nagysága terén végezzük el az összehasonlítást. Újhartyántól természetesen ugyancsak nagy az eltérés, s a kedvezőtlenebb helyzetet más tényezők súlyosbítják. A parcellázásokkal és a folyamatos beköltözésekkel összefüggésben a családok jelentős részét az ingatlanvásárlás költségeinek törlesztése terheli. Mezőgazdasági válságperiódusok esetén a közeli nagybirtokkal és a paraszti középirtokkal szemben egyszerre jelentkezik a mezőgazdasági termények értékesítési gondjai, a munkalehetőségek beszűkülésével. Tekintve, hogy a törpebirtokosok és hozzátartozóik rendszeresen munkát kénytelenek vállalni a majorságokban vagy a tanyákon, e lehetőségek elvesztése készteti őket arra, hogy ilyenkor kubikosként, aratómunkásként, napszámosként más vidéken vagy segédmunkásként a fővárosi ipartelepeken keressenek munkát.

Nehezíti helyzetüket a lakott területek és a bokortanyák közötti távolság, az ezeket összekötő rossz úthálózat, az iskolák osztatlan jellege (tegyük hozzá, a távolság és a korai munkavállalás miatt a gyermekek egy része tanköteles korban kimarad vagy lemorzsolódik), az egészségügyi ellátás teljes megoldatlansága (orvos legközelebb csak Gyónon, Örkényben, a vacsi uradalomban, illetve 1927-től Újhartyánban volt), szülésznőt is csak 1928-tól alkalmaztak. A tanyai népesség gyakorlatilag kívül esett a döntési jogkörrel rendelkező szervek és választott testületek (képviselő-testület) szféráin, így az érdekérvényesítés tekintetében messzemenően hátrányban voltak az „anyaközség lakóival szemben.” Amíg Újhartyán tradicionális paraszti társadalmának egyes rétegei különböző egyházi, gazdasági, kulturális és politikai egyesületekbe integrálódtak — ez pedig további lehetőséget biztosított a kisebb-nagyobb kollektívák érdekeinek közös megfogalmazásához, s az ezzel kapcsolatos igények felsőbb szervek felé való közvetítéséhez —, a pusztákon az egyleti élet és a szövetkezés még csak a kezdeti próbálkozásoknál tartott. Ennek tekinthető például a Lengyelfalva-Vatyai-Földműves és Iparoskör, a Zsírospusztai Legelőtársulat, vagy a Hernádon is boltot működtető Hangya Fogyasztási és Értékesítési Szövetkezet.

A vázolt anomáliák és feszültségek az 1940-es évek táján tetőztek. Ekkor már a két puszta népessége külön-külön is megközelítette a közigazgatási központét, a két-három nemzedék óta tartó

együttélés pedig kialakította bennük az adott lokalitáshoz való kötődés érzését, esetünkben a „hernádiság” tudatát, melyek következtében az arra alkalmas történelmi szituációban az önállósági törekvések újfent, most már reális eséllyel és elementáris erővel törtek felszínre.

Az önálló községgé szervezett Hernád első évtizedei

Ez a pillanat a front átvonulása (1944. november 1-2.) utáni napokban következett el.

Mint ismeretes, az egyes községek képviselőit 1944. november 14-én Ócsán tájékoztatta az illetékes szovjet parancsnokság a kialakult politikai helyzetről, a közigazgatás és a közellátás megszervezésével összefüggő feladatokról. A következő járási rendezvényre 1944. december 25-én Hernádon, a Dörner-féle malomban került sor, ahol a községek képviselői határozatot hoztak a demokratikus pártok és a nemzeti bizottságok megszervezéséről. A MMFF pártjainak szervezetei hamarosan Hernádon és Lengyelfalván is kiépültek, és a nemzeti bizottságok keretében megfogalmazódó döntéseik megvalósítása érdekében az önálló szereplés útjára léptek.

Az újhartyáni NB 1945. május 5-én kapta kézhez a hernádiak különválási kérelmét, azonban az előjárósággal egyetértésben oly módon foglalt állást, hogy csak Alsóhernád pusztá elszakadását fogadják el, mivel Felsőhernád a hartyáni határ közelében van, szervesen illeszkedik hozzá, lakói Újhartyánból származnak, elcsatolásuk pedig a község életképtelenségét eredményezné. A május 21-én tartott választásra a pusztai küldötteket — a megszokás utóhatásaként nyilván — meg sem hívták, az új képviselő-testület július 29-i határozata pedig úgy szólt, hogy teljesen elutasítják a puszták kérését, s helyette Hernádon és Lengyelfalván egy-egy jegyzői kirendeltséget hoznak létre. Indoklásuk szerint valamennyi község életképtelenné válna, hiszen az 5269 lakosú, 11821 kh területű Újhartyán közigazgatási egysége az 5140 holdas, 2064 lakosú Hernádra, a 3781 holdas, 1371 lakosú Lengyelfalvára és a 2900 holdas, 1831 lakosú Újhartyánra esne szét. Ezt a puszták szükségszerűen elutasították, ezért 1945. augusztus 11-én a járási szervek közreműködésével küldöttterkekezletre került sor, amelyen a 3 NB 6 taggal (az ekkor még 3-3 párt két-két képviselőjével) vett részt. Döntésük szerint 40 képviselőt választottak, közülük a területi arányok figyelembevételével tizenhat képviselő, a 10-ből 4 póttag — a 16-ből 6 előjáró lett hernádi, s az új előjáróság törvénybírói tisztségét is hernádi lakosra (Birinszki Józsefre) bízták. Az új képviselő-testület — mely történetében először valósította meg a puszták arányos képviseletének elvét — ezután hozta meg a 11/1945. sz. határozatot, mely kimondta Hernád és Lengyelfalva különválását. A döntést a BM is jóváhagyta, tehát két új község létesült, közülük Lengyelfalva és Vátya megváltoztatta a nevét is, 1947 óta Újlengyel néven szerepel a térképen.

A puszták leválása ellen sikertelenül harcoló Újhartyán életére hamarosan rányomta bélyegét az ukrajnások okozta sokk (ui. közel háromszáz helyi lakost köteleztek és vittek el a Szovjetunióba

jóvátételi munkára, akik két-három évig szénbányában dolgoztak) és a kitelepítéstől való félelem (jóllehet 1941-ben csak 134 fő vallotta magát németnek), mely viszont a Rákosihoz menesztett küldöttség sikeres érvelése után lekerült a napirendről. A két újonnan szervezett községet ezalatt más problémák foglalkoztatták! Az önálló községi lét megszervezésének első lépése itt is a FIB (Földigénylő Bizottság) megalakítása, majd a földosztás megszervezése volt, ami korántsem jelentett könnyű feladatot. Hernád területén ui. a Steinherz-birtokon kívül nem volt kiosztható földterület, ezért Pusztavaccsal folytattak tárgyalásokat, ahonnan mintegy 300 kat. holdat kaptak. Végül 1-3 kat. hold területű (vagyis igen kis méretű) parcellákat, valamint majorokat, telepek közötti utak mentén kialakított házhelyeket tudtak kiosztani az igényjogosultaknak. Mivel ez a földterület a lakosság egy részének megélhetését nem biztosította, a rászorultak részben a pusztavacsi erdőgazdaságnál, részben a hamarosan megszerveződő dászentmiklósi állami gazdaságnál kerestek munkát.

Ezután vette kezdetét az infrastruktúra alapvető elemeinek kiépítése. Egy deportált kereskedő házában megszervezték az előjáróságot, majd 1948-ra újat építettek, kiépítették a falut és az állomást összekötő makadámutat, 1951-ben bevezették a villanyt, az FMSZ megalakulása után pedig megszervezték a kereskedelmi alapellátást.(...)

A világháború okozta veszteségek ellenére 1949-re a járási szinten tapasztalható 3,3 %-os tényleges szaporulattal szemben Hernád népessége 19,9 %-kal növekedett, amiből számottevő bevándorlásra következtethetünk. A község 2958 hektáros (5140 kh) területén a népsűrűség 80,7 km² / fő volt, a lakosság 41,9 %-a a frissiben kialakított belterületen, 58,1 %-a az ezt körülvevő külterületi tanyavilágban lakott, a népesség 49,5 %-a volt férfi, 50,5 %-a nő.

Az 1945 utáni első két évtized során a foglalkozásszerkezet Hernádon is átalakult.(...)A keresők aránya — csekély mértékű emelkedés után — a járási átlaghoz hasonló szintre került 1949-ben. A helyi infrastruktúra kialakítása szakaszában 81,2 %-ra csökkent a mezőgazdasági keresők aránya, bár még mindig jó 10 %-kal felette van a járási átlagnak. Ezt az ipari keresők növekedése (12,5 %), valamint a közlekedési, kereskedelmi és közszolgálati munkakörökben Hernádon is nagyobb számban megjelenő dolgozók ellensúlyozzák. A változások ellenére a falu alapvetően mezőgazdasági jellegű maradt, noha a földosztást követően a mezőgazdasági keresők összetétele is változásokon ment keresztül. (...)

A mezőgazdasági munkásság aránya mintegy harmadára csökkent (8,6 %) , a földosztás eredményeként az összes keresők 72,6 %-a (a segítő családtagokkal együtt) önálló gazdává vált. A többi községhez hasonlóan itt az is minimálisra zsugorodott az egy kat. holdnál kisebb földdel rendelkező, másutt is munkát vállaló paraszti réteg, a súlypont pedig az 1-10 kh-s gazdaságokra került. A 10-25 holdas hernádi középparasztság százalékos aránya a 16 község között a harmadik helyen áll (8,8 %, szemben pl. Pusztavacs, 1,8 %-ával), és a 25 kh feletti, árutermelésre képes

parasztagdák rétegesen jelentéktelen (Hernádon 1,7 %; Újhartyánban a legnagyobb: 3,8 %; Pusztavacson csak 0,2 %).

Ez a struktúra számos ellentmondást rejtett magában! Pozitívuma, hogy földhöz jutásuk után a leghátrányosabb helyzetű paraszti rétegek fogyasztása is növekedésnek indult, hasznukat azonban egyre inkább lefölözte a beadási rendszer. A beszolgáltatási tervszámok folyamatos emelése itt is a padlássöpörgetésekkel és azzal a következménnyel járt, hogy a gazdák gyakorta távoli, dunántúli községekből szereztek be a kívánt terményt, a termelés pedig szükségszerűen visszaesett. A birtokelaprózódás is gyengítette a mezőgazdaság áruterelő képességét. Erre ui. csak a közép- és módosparaszti réteg lett volna talán alkalmas, akik univerzális paraszti tudásuk, termelési tapasztalatuk, a földműveléshez szükséges eszközeik birtokában képesek lettek volna kisajtolni a hasznat a gyenge termőképességű földből. Őket azonban a kuláklisra kerülés réme fenyegette, és nem is ok nélkül. Mint Kökényesi Imre tanulmányából kitűnik, ezt a paraszti réteget a hibás agrárpolitika részint osztályellenségként — a szocializmus legfőbb kerékkötőjeként — megbélyegezte, és a korlátozás hivatalosan hirdetett programja helyett gyakorlatilag — még az igen tehető Újhartyánban is — tönkretette.

A központi párt- és állami vezetés a szovjet szövetkezeti modell (a kolhoz) átültetésével kívánta áthidalni a problémát, noha a parasztagdák épp ellenkezőleg, egyéni gazdaságuk megerősítésére törekedtek. A szándékaik ellenére végrehajtott kollektivizálás nem is vezetett eredményre, így a feszültségek tovább mélyültek. Az első hernádi csoport 1949-ben Kossuth Tszcs néven alakult meg kb. húsz 1-3 k.holdas, többnyire újonnan földhöz jutott paraszt mintegy 300 kh földjén, egy lóval és egy központi majorként funkcionáló tanyával. A beszolgáltatási terhekkal ugyancsak sújtott nagyüzemi gazdálkodáshoz szükséges feltételekkel nem rendelkező gazdaság számos nehézség közepette különböző megoldásokkal (marha- majd sertéstartás, megannyi növényvel való kísérletezés, borászat stb.) próbálkozott, majd az ötvenes évek közepén stabilizálódni látszott. Ennek ellenére a földterület alig 6 %-val rendelkező csoport nem tudott vonzást gyakorolni a parasztság többségére, kb. hatszázán továbbra is egyéni gazdálkodást folytattak. A szőlőtermelő gazdák eközben létrehoztak egy bortermelő szakcsoportot (1954 -62 között a fővárosban borozót is működtettek), de a tanyaiakra ők sem gyakoroltak vonzást. Az agrárpolitikai hibák Hernádon is azzal a következménnyel jártak, hogy az életszínvonal visszaesett, a kezdeti lendület után az infrastruktúra kiépítése megtorpant, a beszolgáltatási terhek miatt a földművelést sokan Budapestre bejárással, illetve ipari segédmunka vállalásával cserélték fel. 1956-ban a Kossuth is a bomlás állapotába került, csak mintegy tizenhatan maradtak együtt. A szövetkezetet 22 tag 1957-ben Búzakalász néven átszervezte, de az sem segített rajtuk, hogy az újlengyeli Béke feloszlása után hozzájuk csatolták annak azt a 400 holdas részét, mely korábban állami tartalékföld volt. A tönk szélén álló gazdaság helyzetét az mentette meg, hogy a szőlőtermelő szakcsoport 1958-ban Március

15. néven Tszcs-vé, egy évvel később termelőszövetkezetté alakították, s ugyanezen a néven 1960-ban a Búzakalással egyesítették. A folyamat következő állomása az volt, hogy 1962-ben hozzájuk csatolták a pusztavacsiak csődbe jutott „Győzelem” nevű csoportját, ami korántsem aratott osztatlan sikert a hernádiak körében — érthetően — , így a kibontakozáshoz még jó néhány év kísérletezésére volt szükség.

Az 1960. évi foglalkozási statisztika (...) jól tükrözi e mozgalmas időszak ellentmondásait. A mezőgazdasági keresők aránya több mint ötödével csökkent (58,5 %, Váradytelepen pedig csak 36,9 %). A földjét elhagyó népesség (közel 30 %) az iparban és az építőiparban helyezkedett el, főleg alacsonyán kvalifikált segédmunkás munkakörben. Némileg nőtt a kereskedelem, közlekedés és egyéb foglalkozási csoport részesedése is. Ennek ellenére a közellátás szintje alig haladta meg a harmincas éveket — amikor két-két kocsmá és vegyesbolt, s egy hentes alkotta az alapellátottság „intézményhálózatát” —, és az adópolitika miatt nem bővült a kisiparosok köre sem (a faluban még a század első felében megtelepedett néhány kovács, kádár, bognár, cipész, kőműves stb., közülük maradt meg a szakmában egy pár). (...)

Az 58,5 %-ra zsugorodott mezőgazdasági keresők több mint háromnegyede (45,6 %) következetesen őrizte önálló pozícióját. Kis részük maradt meg mezőgazdasági munkásnak (2,4 %), földje művelése mellett 6,5 % helyezkedett el az iparban, őket nevezi a statisztika a pejoratív hangzású „kétlaki”-nak. A termelőszövetkezeti tagok és segítő családtagjaik aránya most is csak 4,0 %, tehát az ötvenes évek kollektivizálási tapasztalatai még mindig bénítólag hatottak rájuk.

A falu társadalmi struktúrájára jellemző az is, hogy igen kicsi (2,5 %) a szellemi foglalkozásúak (még kisebb a mintaadó szerepénél fogva jelentős értelmiségiek) aránya, s a számokról az is leolvasható, hogy az önállók zöme a mezőgazdasági szektorhoz tartozik, mindössze 7 önálló iparost írtak össze. A kedvezőtlen hatások másik eleme a falu demográfiai fejlődésének megtorpanása volt. A be- és kiköltözés mérlege negatív, a lakosság 12,8 %-a költözött el 1960-ig, amit a 12,4 %-os természetes szaporulat sem tudott ellensúlyozni, így a lélekszám 0,4 %-kal csökkent. Ez a tendencia a hatvanas években is folytatódott (1970-re a lélekszám 1,2 %-kal 2086-ra esett vissza), nem utolsósorban azért, mivel a termelőszövetkezet helyzete az egyesülés után is válságos volt.

Tetézte a gondokat, hogy külpolitikai nyomásra a pártvezetés feladta a szövetkezetesítés fokozatosságának 1957-től követett elvét. Ennek következtében 1961-re a Dabasi járás összes faluját néhány hetes, hónapos (esetenként durva) agitáció alkalmazásával termelőszövetkezetekbe kényszerítették, s ez alól már a hernádi gazdák sem tudták kivonni magukat. A lakosság (a község) sorsa ettől kezdve a tsz mélyülő válságának, majd a Cserhádi Pál nevével fémjelzett modernizációjának függvényében alakult, melyre az agrárium 1980-as évek elején kialakult s egyre mélyülő válsága és a rendszer bomlása tett pontot. Ennek részleteibe Cserhádi-Keresztényi kötete avatja be az olvasót.

(...)

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Acta** (1978): Acta Musei de János Arany Nominati I.k. (Nagykőrös, 1978.),
Acta... V.k.(Nagykőrös, 1987.)
- AÉ** (1901.): Archeológiai Értesítő (1901. évfolyam)
- Bakács:** Bakács István: Iratok Pest megye történetéhez 1002 - 1437 (Budapest, 1982.)
- Balassa** (1980.): Balassa Iván szerk.: Alsónémedi története és néprajza (Alsónémedi, 1980.)
- Balla:** Balla Antal 1793. évben készített térképe (1..: PMM, 1965.)
- Bartal** (1983): A. Bartal: Glossarium mediae et infimae latinitatis regni Hungariae
(Bp. 1983. é. reprint kiadás)
- Bártfai:** Bártfai Szabó László: Pest megye történetének okleveles emlékei 1002 - 1599. (Bp., 1938.)
- Bóna** (1975): Bóna István: Az Ürböpusztai avar temető (AÉ, 1975, 155-174.o.)
- Borosy:** Borosy András: Pest-Pilis-Solt vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái I.k.
(Bp., 1983.), II.k. (1984.), III.k. (1985.), IV.k. (1986.).
- Borovszky** (1910): Borovszky Samu szerk.: Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye.
Magyarország vármegyéi és városai sorozat I-II.k. (Bp., 1910.)
- Chobot** (1915): Chobot Ferenc: A váci egyházmegye történeti névtára I.k. (Vác, 1915.)
- Czagányi** (1986): Czagányi László: A helyi társadalom Dabas és környezete településeiben
történet-szociológia vetületben (MSZMP KG Társadalomtudományi Intézet, kézirat, 1986.)
- Csallány** (1956): Csallány Dezső: Archeologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa
(Bp., 1956.)
- Cserhádi** (1980): Cserhádi PÁL: Termelési kultúra, alkotó közösség (Valóság, 1980/2.sz. 42-51.o.)
- Danyi-Dávid** (1960): Danyi Dezső - Dávid Zoltán: Az első Magyarországi népszámlálás
1784 - 1787 8KSH, BP., 1960.)
- Csánki:** Csánki Dezső: Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában

(Bp., 1897, I-V.k. - 1985.é. reprint kiadás)

Csizmadia (1975): Csizmadia András - Kovács Kálmán - Antalos László:
Magyar állam és jogtörténet (Bp., 1975.)

Dabas (1975): Tanulmányok a 700 éves Dabas történetéből (Dabas, 1975.)

Dercsényi (1958): Dercsényi Dezső szerk.: Pest megye műemlékei (Bp., 1958.) I-II.k.

DÉK (1973): Dabas évkönyve, 1973 (Dabas, 1975.)

Dokumentumok (1984): Dokumentumok Pest megye munkásmozgalmának történetéből
1890 - 1945 - szerk.: Farkas Rozália (Szentendre, 1984.)

DVT (1974): A dabasi járás mezőgazdasági vízhasznosítási tanulmányterve.
Készítette az AGROBER - MŰFTERV, DVT; 13502.sz. térképekkel
(1974.é. sokszorosított kézirat)

Éber (1901): dr. Éber László: Sírleletek a régibb középkorból Abonyban és Hernádpusztán
(AÉ, XXI.k., 1901.) 189 - 300, 314-318.o.

Erdei (1937): Erdi Ferenc: Futóhomok, II. kiadás (Bp., 1977.)

Erős (1985): Erős Zoltán: Magyar irodalmi helynevek A-tól Z-ig (Bp., 1985.)

Fábián (1975): Fábián Miklós: Az új élet hajnalán. A dabasi járás története 1944-45.
(sokszorosított kézirat, é.n.)

Fábián (1973): Fábián Miklós: Dabas történelmi kronológiája 1264-1971.
(L.:DÉK, 1973.c.k.65-124.o.)

Fényes (1851.R.): Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára (Pest, 1851.) - 1984.é.
reprint kiadás I-II. kötet.

F. Szabó (1930): F. Szabó Géza: Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye általános ismertetője és
címtára (Bp., 1930.)

Galgóczy (1877): Galgóczy Károly: Pest - Pilis és Solt törvényesen egyesült megye
Monographiája I-III.k. (Bp., 1876.)

Gödöllő (1975): Dékán Antal szerk.: Gödöllő (Gödöllő. 1975.)

Györffy (1977): Györffy György: István király és műve (Bp., 1977.)

HűT (1969): Hernád genetikus üzemi talajtérképe magyarázó szövege és
laboratóriumi vizsgálatai - Készült az OMMI Bp-i Talajtani Osztályán az
1968-1969. évben (kézirat).

HűT (1979): Hernád üzemi talajtérkép magyarázója és laboratóriumi vizsgálatának eredményei.
Készítette a Pest megyei Növényvédelmi és Agrokémiai Állomás Agrokémiai és Talajtani
Csoportja 1979-ben (kézirat).

- Hóvári** (1985): Hóvári János: A hűtlen Dobó (Bp., 1987.)
- Iratok** (1969): Iratok Pest megye történetéhez (PmLt, Bp., 1969.)
- Juhász** (1983): Juhász Árpád: Évmilliók emlékei. Magyarország földtörténete és ásványkincsei (Bp., 1983.)
- Káldy-Nagy** (1971): Káldy-Nagy Gyula: Kanuni Devri Budin Tahrir Defteri 1546-1562 (Ankara, 1971.)
- Káldy-Nagy** (1977): Káldy-Nagy Gyula: A budai szendzsák 1559. évi összeírása (Bp., 1977.)
- Káldy-Nagy** (1985): Káldy-Nagy Gyula: A budai szandzsák 1546-1590. évi összeírásai. Demográfiai és gazdaságtörténeti adatok (Bp., 1985.)
- Kálmán** (1969): Kálmán Béla: A nevek világa (Bp., 1969.)
- Keresztényi-Cserhádi** (1981): Keresztényi Nándor - Cserhádi Pál: Hernádi hétköznapiok (Bp., 1981.)
- Kiss** (1978): Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára (Bp., 1978.)
- Kosáry** (1965): Kosáry Domokos: Pest megye a kuruc korban (L.: PMM, 1965.c.k.I. fejezete)
- Kosáry** (1980): Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon (Bp., 1980.)
- Kovács** (1985): Kovács László: Kora Árpád-kori temetőrészlet Dabas (Gyón) Paphegyen. Régészeti tanulmányok Pest megyéből. Studia Comitatus 17.sz. (Szentendre, 1985.) 368 -386.o.
- Kökényesi** (1980): Kökényesi Imre: Újhartyán (Újhartyán, 1980.)
- KSH** (1895): A Magyar Korona Országainak mezőgazdasági statisztikája I.k. 1895. évi adatok (Bp., 1897.)
- KSH** (1897): A Magyar Korona Országainak mezőgazdasági statisztikája Gazdacímtár 11. (Bp., 1897.)
- KSH** (1920): Az 1920. évi népszámlálás. Magyar Statisztikai Közlemények Új sorozat 69.k. (Bp., 1923.)
- KSH** (1930): Az 1930.évi népszámlálás II. Foglalkozási adatok (uo. 88.k. (1934, Bp.)
- KSH** (1935): Magyarország mezőgazdaságának főbb üzemi adatai az 1935. évben (uo. 105.k.,Bp.,1938.)
- KSH** (1949): Az 1949. évi népszámlálás. Demográfiai adatok (Bp., 1950.)
- KSH** (1949/2): Az 1949. évi népszámlálás - A foglalkozás statisztika részletes eredményei, 8.k. (Bp., 1950.)
- KSH** (1960): Az 1960. évi népszámlálás, 3.c. Pest megye személyi és családi adatai

(KSH, Bp., 1961.)

KSH (1970): Az 1970. évi népszámlálás. Pest megye adatai (Bp., 1971.)

KSH (1980): Az 1980. é. népszámlálás, 13.k. Pest megye adatai (Bp., 1081.)

KSH (1929-1900): A népmozgalom főbb adatai községenként 1828-1900., V.k. (Bp., é.n.)

KSH (1870-1970): Mezőgazdasági Statisztikai Adatgyűjtemény 1870-1970. Földterület, III.k. (Bp., 1978.), Állattenyésztés, III.k. (Bp., 1970.), Növénytermesztés (1976. Bp.)

László Gy. (1978): László Gyula: A "kettős honfoglalás" (Bp., 1978.)

László Gy. (1986): László Gyula: Számadás népünkről (Bp., 1986.)

Lippai (1975): Lippai Lajos: Az Alsódabasi Járás a Tanácsköztársaság idején (L.:DÉK, 1973.c. kötet 175-190.o.)

Magyar (1975): dr. Magyar Eszter: Dabas és környéke a középkorban (L.: Dabas, 1975.c.k. II.fejezete)

Makkai (1958): Makkai László: Pest megye története (L.: Dercsényi, 1958., I.k. 59-169.o.)

Mészáros (1982): Mészáros István: Az iskolaügy története Magyarországon 996-1977. (Bp., 1981.)

Mitták (1975): Mitták Ferenc: Adalékok Dabas vidékének őstörténetéhez (L.: DÉK, 1973.c.k. 51-64.o.)

MT-X: Magyarország története - tíz kötetben -, Előzmények és magyar történet 1242-ig. Szerk. Bartha Antal, I./1.k. (Bp., 1984.)

Nagy I (R): Nagy Iván: Magyarország családjai (Pest, 1857), 1987.é. reprint sorozat köteteiben.

Novák (1978): Novák László: Nagykőrös mezőváros fejlődése és településrendszere a XVII-XIX. században (L.: Acta, 1978;9-168.p.)

Patay (1958): Patay Pál: Pest megye régészeti emlékei II. (L.: Dercsényi 1958.c.mű I.k.)

Patay (1975): Patay Pál: Dabas és környéke régészeti emlékei (Dabas, 1975.c.k.I.fejezete)

Pauler ('889): Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt, I-II.k. (1889.), 1984.é. reprint kiadás

Párdányi (1975): dr. Párdányi Miklós: A török hódoltság korától az 1848. évi forradalomig (L.: Dabas, 1975.c.k. III. fejezete)

Pesty (1986.R): Pesty Frigyes kéziratos helynévtárából: Pest-Pilis-Solt vármegye és kiegészítések (Szentendre, 1984.)

Petróci (1965): Petróci Sándor: Pest megye újjátelepülése 1711 - 1760 (L.: PMM,

1965.c.k. 95-154.p.)

PMM (1965): Pest megye múltjából, Tanulmányok (PmLt., Bp., 1965.)

Rogosz (1975): Rogosz János: Örkeny község fejlődése 1945-1975 között (1975; kézirat)

Rogosz (1979): Rogosz János: Örkeny közös tanácsú nagyközség az első világháború és a Tanácsköztársaság idején (1979, kézirat)- sic!

Simon (1983): Simon László: Nagykőrös és környéke avar kori topográfiája.
A nagykőrösi fejedelem kard. AJM. kismonográfiái 4. kötete (Nagykőrös, 1983.)

Simon (1987): Simon László: Régészeti gyűjtemény. Műkincsek az Arany János Múzeumban.
Acta..., V.k. (Nagykőrös, 1987.) 73-100.p.

Soproni (1958): Soproni Sándor: Pest megye régészeti emlékei III. rész
(L.: Dercsényi, 1958.c. munka I. kötete)

Spira (1958): Spira György: A Pest megyei parasztság 1848 előtti rétegződéséhez
(Századok, 1958.é. 5-6.sz.)

Spira (1965): Parasztsors Pest megyében a jobbágyfelszabadító forradalom küszöbén
(PMM, 1965.c.k. 203-242.p.)

Szabó (1969): Szabó István: A középkori magyar falu (Bp., 1969.)

Szabó (1978): Szabó István: A falurendszer kialakulása Magyarországon X-XV. század. II. kiadás
(Bp., 1978.)

Szokody (1975): dr Szokody Gyula: Dabas nagyközség műemléki jellegzetességei
(Dabas, 1975.c.k. 346—362.p.)

Táll (1987): Táll Éva: Gazdasági modernizáció és helyi társadalom - egy község példáján
(Társ. tudományi Közlemények, 1987/2., 255—265.o.)

Vay (1986): Vay Sarolta: Régi magyar társasélet (Bp., 1986.)

Vecsés (1986): Vecsés története, szerk: Lakatos Ernő (Vecsés, 1986.)

Wellmann (1933): Wellmann Imre: A gödöllői Grassalkovich uradalom gazdálkodása (Bp., 1933.)

Vigh (1979): Vigh Károly: Vörös Pest megye (Bp., 1979.)

ZSO: Zsigmond kori oklevéltár. Szerk.: Mályusz Elemér I—II. k. (p., 1951. és 1958.)